

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра менеджменту освіти та педагогіки вищої школи

Пугач Віта Олександрівна

**ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У
СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У
ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Спеціальність: 011 «Освітні, педагогічні науки»
Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник
_____ О.І. Гаврило
кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри
дошкільної і початкової освіти
« ____ » _____ 2020 року

Виконавець
_____ В.О. Пугач
« ____ » _____ 2020 року

СУМИ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Цінності громадянського суспільства	8
1.2. Інститути громадянського суспільства та їх роль у вихованні цінностей у студентської молоді	14
1.3. Студентство як соціокультурна спільнота та її ціннісна свідомість	32
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	39
2.1. Виховання як формування ціннісної свідомості студентської молоді у процесі професійної підготовки	39
2.2. Виховання толерантності та віротерпимості студентів закладів вищої освіти у процесі професійної підготовки	43
2.3. Виховання громадянськості та патріотизму студентів закладів вищої освіти у процесі професійної підготовки	49
Висновки до розділу 2	58
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наявність громадянського суспільства є основою демократичного устрою та гарантом незворотності демократичних змін у правовій державі. Саме на базі цінностей громадянського суспільства можливе об'єднання різних етносів і регіонів України задля розбудови й вдосконалення суверенної, демократичної держави. Для поліетнічної та полікультурної України виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства відіграє особливу роль, оскільки воно покликане сприяти формуванню політичної нації, встановленню громадянського миру та злагоди. Тому однією з актуальних проблем в педагогічній науці є розробка теоретичної концепції виховання цінностей громадянського суспільства, яка пов'язана з ідеєю громадянського суспільства як соціального інституту, пошуків гідного способу існування та самореалізації людини.

Мету державної політики у «Національній доктрині розвитку освіти» визначено як створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, розвивати і зміцнювати суверенну, демократичну, соціальну та правову державу, зберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства. Цінності громадянського суспільства можуть стати тим засобом, що допоможе особистості відбутися як громадянину. Особистість тут є самоцінністю, джерелом інновацій і перетворень у державі. Тому необхідною умовою функціонування громадянського суспільства є існування певного типу особистості, для якої характерним є високий рівень індивідуальної автономії, а також здатність конструктивно взаємодіяти з іншими особистостями і підкоряти свої приватні інтереси загальному благу.

Проблема громадянського виховання студентської молоді знайшла відображення у наукових працях В. Андрущенка, І. Бега, Ю. Бушнева,

Г. Ващенко, Т. Гребеник, О. Козлової, А. Сбруєвої, О. Сухомлинської, О. Хижняк та ін.

Таким чином, актуальність теми дослідження обумовлена суперечностями між: оновленою інституційною системою громадянського суспільства в незалежній Україні та ослабленням виховної ролі закладів вищої освіти під дестабілізуючим впливом сформованого контексту соціальної дезорієнтації та дезінтеграції, необхідністю системної й цілеспрямованої роботи з виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства та проведення дефіцитом науково-педагогічних досліджень, теоретичних концепцій, педагогічних технологій, що вияскравлюють особливості досліджуваного феномену.

Аналіз педагогічних досліджень свідчить про достатню розробленість проблеми громадянського виховання студентської молоді, разом з тим практично відсутні наукові праці, присвячені вихованню у студентської молоді цінностей громадянського суспільства. Отже, існує потреба в розробці теоретичної концепції та узагальненні досвіду організаційно-практичної роботи виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства, що й зумовило вибір теми магістерської роботи – *«Виховання цінностей громадянського суспільства у студентів закладів вищої освіти у процесі професійної підготовки»*.

Мета дослідження – розробити теоретичну концепцію та узагальнити досвід організаційно-практичної роботи з виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства в культурно-освітньому просторі інституту.

Відповідно до мети дослідження визначено такі *завдання дослідження*:

1. Проаналізувати основні концепти роботи: громадянське суспільство, цінності громадянського суспільства, інститути громадянського суспільства.

2. Розкрити вплив інститутів громадянського суспільства на формування у студентів закладів вищої освіти цінностей громадянського суспільства.

3. Визначити специфіку ціннісної свідомості сучасного студентства у процесі професійної підготовки.

4. Виявити специфіку виховання у студентської молоді толерантності та віротерпимості, громадянськості та патріотизму у процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка студентів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства у процесі професійної підготовки.

Дослідження базується на визначенні цінності як центрального поняття теорії виховання та на ідеї виховання як формування ціннісної свідомості. Базовими цінностями громадянського суспільства визначено права людини, автономія і свобода індивіда, толерантність, громадянськість і патріотизм. Найбільш ефективними засобами виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства є освіта в галузі прав людини, участь студентів у роботі інститутів громадянського суспільства, діяльність університету як особливого культурно-освітнього простору з формування ціннісної свідомості студентської молоді, а також діалогічний характер взаємовідносин викладача і студентів.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс *методів дослідження*:

теоретичні – аналіз і синтез – для визначення концепції магістерського дослідження; системний і структурно-функціональний – з метою аналізу ціннісної свідомості студентської молоді, громадянського суспільства, виховання як суспільного явища, студентської молоді як одиниці системи суспільно-політичних відносин; порівняльний метод – для аналізу особливостей трансформації ціннісної свідомості радянської та

пострадянської студентської молоді, аналіз філософських, соціологічних, педагогічних ідей – для з'ясування стану розробленості проблеми, визначення сутності базових понять дослідження; узагальнення та осмислення положень щодо виховання та соціалізації; аналізу документів міжнародного права та національного законодавства – з метою визначення теоретико-правових засад виховання у студентів закладів вищої освіти цінностей громадянського суспільства у процесі професійної підготовки;

емпіричні – анкетування та інтерпретація результатів, педагогічне спостереження, дослідницька бесіда, аналіз участі студентської молоді у роботі громадських об'єднань, вивчення і узагальнення досвіду роботи інститутів громадянського суспільства, аналіз змісту освітньої діяльності університетів та діяльності органів студентського самоврядування.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що: визначено і науково обґрунтовано фундаментальні цінності громадянського суспільства, правові основи та роль інститутів громадянського суспільства у вихованні у студентської молоді цінностей громадянського суспільства; *подальшого розвитку у дослідженні набули*: сутність поняття «цінність» як центральної категорії виховання, поняття «громадянське суспільство» як сукупності інститутів, відносин і цінностей; особливості виховання толерантності та віротерпимості, громадянськості та патріотизму студентської молоді в умовах глобалізації і трансформації суспільства.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання запропонованих у роботі концептуальних засад виховання у студентів цінностей громадянського суспільства в організації діяльності органів студентського самоврядування, підготовці методичного забезпечення виховного процесу у закладі вищої освіти, розробці освітніх курсів за виробом студентів у процесі професійної підготовки.

Апробація результатів та публікації. Матеріали дослідження, його основні положення та практичні результати доповідалися та обговорювалися

на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (Суми, 23-24 квітня 2020 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (Суми, 06-07 травня 2020 р.) та на II Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (12-13 листопада 2020 р.) при Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка.

Публікації:

1. Пугач В. О. Виховання громадянськості та патріотизму студентів закладів вищої освіти у процесі професійної підготовки. Магістр : збірник наукових праць молодих учених / Гол. ред. О.Г. Козлова. Суми : ФОП Цьома С.П., 2020. – С. 63–68.

1. Пугач В. О. Civil society institutions and their role in the education of student youth values. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 листопада 2020 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. – С. 45 – 46.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається з двох розділів, загальний обсяг сторінок – 72 та використаних джерел – 115 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Цінності громадянського суспільства

Становлення громадянського суспільства в Європі відбувалося через різного роду колективістські структури: ремісницькі гільдії, комуни та корпорації. Провідними структуротворними елементами тут виступали особистість і власність. Вони відповідали основним інтересам суспільства. Але механізм реалізації цих інтересів був груповий, комунальний, що не могло не накласти відбиток і на саму систему цінностей. Історично цей механізм формувався в особливих групах – гільдіях. Перші гільдії з'являються в Європі близько 1100 р. У гільдій був загальний етос (звичаї) і основні принципи, що їх скріплюють: солідарність, взаємодопомога, відчуття професійної та групової честі, загальне розумінні справедливості, самоврядування. Певні правові гарантії і клятва об'єднувала усіх членів.

Існує безліч дефініцій поняття «громадянське суспільство». Як уважає А. Арато, громадянське суспільство – це феномен, покликаний сприяти самоорганізації суспільства, відновленню публічних зв'язків поза рамками офіційної держави, апеляції до публічної сфери, минаючи всяку офіційну, контрольовану державою або партією систему комунікацій [3, с. 51].

У теоретичній концепції Ф. Шміттер громадянське суспільство – це «сукупність або система самоорганізованих медіаторних (посередницьких) груп, які:

- відносно незалежні як від органів державної влади, так і від позадержавних одиниць виробництва та відтворення, тобто від фірм та сімей;
- здатні планувати здійснювати колективні акції із захисту / досягнень своїх інтересів або устремлінь;

- не прагнуть при цьому підмінити собою ні державні структури, ні приватних виробників або прийняти на себе функції управління державою в цілому;

- згодні діяти в рамках уже сформованих громадянських і правових норм» [113, с. 16].

Ю. Хабермас розглядає громадянське суспільство, у першу чергу, як добровільні асоціації громадян, що виникають поза діяльності державної адміністрації і ринку. Виділяючи асоційовану поза державою і ринком громадськість, Ю. Хабермас, однак, підкреслює її включеність у політичний дискурс як сферу, що консолідує інтереси громадян [109, с. 46–54].

Важливою особливістю громадянського суспільства є здатність до саморегуляції. Механізм саморегуляції громадянського суспільства сприяє врівноважуванню інтересів окремих громадян, інститутів і держави (зауважимо, що в літературі зустрічаються поняття як «антигромадянське», «псевдогромадянське», «квазігромадянське» суспільство). По-перше, це сфера недержавних відносин, – «це прояв, насамперед, культури правової та політичної» [41]. По-друге, громадянське суспільство – це сфера взаємодії різноманітних інтересів, пов'язаних з правовими, громадянськими, публічними інститутами суспільства. По-третє, це суспільство, в якому правовими механізмами чітко окреслені межі діяльності держави. Такий підхід покликаний служити бар'єром на шляху всевладдя держави, його органів і посадових осіб, перешкоджати знищенню державою суспільства. По-четверте, це суспільство, в якому конституційно оформлені й гарантовані права і свободи людини: «громадянське суспільство – суспільство повноправних і вільних громадян» [72, с. 22]. Пріоритет інтересів людини, громадянина над інтересами держави є найважливішою ознакою громадянського суспільства. По-п'яте, це суспільство, в якому громадяни мають реальні можливості брати участь в управлінні та контролі за державою. Сенс і значення громадянського суспільства можна визначити як «потребу кожної зрілої людини брати участь у створенні цінностей, що

регулюють її спільне з іншими життя, що необхідно і для загального соціального благополуччя, і для повноцінного розвитку людей як індивідуальностей» [35, с. 173].

Оскільки призначення громадянського суспільства – захист прав і свобод людини від порушення державою або будь-якими іншими соціальними інститутами, то найважливішою цінністю громадянського суспільства є саме права людини. Основою прав людини є «визнання за кожною людиною її етичної й інтелектуальної незалежності, спроможності самостійно вирішувати, що для неї, безумовно, значимо, ціннісно і вигідно» [91, с. 81].

Права людини визначають міру свободи особи у відносинах із суспільством та іншими суб'єктами. Немає іншого соціального інституту, що є настільки прямим вираженням індивідуальної свободи. Даний юридичний інститут, з одного боку, обмежує свободу індивіда в рамках необхідності спільного існування і взаємодії, а з іншої – забезпечує членам соціальної спільноти прояв свободи від посягань різних соціальних суб'єктів. У той же час «права людини стимулюють активність самої особи, допомагають їй розкрити власний діяльнісний потенціал, настільки необхідний для задоволення особистих потреб та інтересів. Права людини прищеплюють тим самим якості творчості й відповідальності, допомагають особі в свободі власного розвитку, підсилюють її життєстійкість» [21, с. 22].

Права людини покликані забезпечувати свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного зовнішнього втручання. Історичний розвиток свободи і права в людських відносинах є прогресом рівності людей як юридично вільних осіб. І. Кант підкреслював: «виховувати – означає виховувати особу, виховувати істоту, яка вільно діє, може оберігати саму себе і стати членом суспільства, має внутрішню цінність [Wert] у своїх власних очах» [45, с. 459]. Тому, резюмує німецький філософ, «одна з важких проблем виховання

полягає в тому, як поєднати підпорядкування законному примусу зі здатністю користуватися своєю свободою» [45, с. 458].

Під свободою особи в громадянському суспільстві слід розуміти надану їй можливість мислити і чинити відповідно до своїх уявлень про бажане і дійсне, добиватися здійснення своїх цілей і реалізації свого «я». Свобода в правовому контексті розуміється як право громадянина не підкорятися нічому, окрім закону.

Права і обов'язки людини визначаються фактом її свободи, яка «є онтологічною першоосновою людського життя» (С. Франк). Так, для здійснення справжньої свободи громадян необхідна автономія особистості від держави й суспільства, але абсолютизація такої автономії веде до нісенітниці. Способи дій і поведінка зумовлюються рівнем свободи особистості.

Сутність особистості розкривається саме в свободі, але обсяг і зміст особистих і політичних свобод повинні визначатися залежно від духовного стану конкретного суспільства, готовності його членів відповідально користуватися свободою. К. Ушинський виходив із розуміння того, що вродженою якістю людини є прагнення до свободи, а людську діяльність пов'язував із цим прагненням: це «поєднання діяльності й прагнення свободи є поживою людської душі й основою людської гідності» [104, с. 483.].

Розвиток сутнісних здібностей людини тісно пов'язаний зі свободою: вірувати (молитися), любити і творити (пізнавати) не можна без реалізації свободи в людині. Звідси ще один закон духовного життя – закон свободи, не свободи від чогось, а свободи для світу, для розвитку сутнісних здібностей людини. Свобода діалектична, вона відкривається в єдності зовнішньої свободи (тілесно-духовної, соціально-економічної) і внутрішньої (духовної) діяльності особи. Якщо громадяни бажають бути справді вільними, то їм слід знати, у чому полягає суть свободи, які її умови та вимоги, яким чином вона поєднується з державою, моральністю, власністю, правом і порядком. Саме від цих різноманітних поєднань залежить розумна міра свободи.

Без духовного досвіду позбавляється сенсу і опошлюється зовнішня свобода, наприклад, політична свобода. І навпаки, без зовнішньої свободи, звужується поле прояву в людині внутрішньої свободи, його духовної творчості. Зовнішня свобода, особливо політична, теж вимагає, як і внутрішня, особливої відповідальності та етичного характеру, щоб й інших вести до свободи. У зв'язку з цим Кант пише: «Для внутрішньої свободи потрібно, проте, дві речі: у кожному даному випадку справлятися з самим собою (*animus sui compos*) і володіти собою (*imperium in semetipsum*), тобто приборкувати свої афекти і приборкувати свої пристрасті» [43].

У основі суверенітету особи, поза сумнівом, лежить право розпоряджатися своїм життям і долею на власний розсуд: «Людська особистість відзначається передусім здатністю до самовизначення, в якому вона спирається на власні внутрішні сили. Ступінь автономності її буття впливає з рівня розвинутої її власної волі – здатності мати свої прагнення і бажання, приймати власноруч рішення і здійснювати їх» [24, с. 60].

Суверенітет особи складається з сукупності особистих, соціальних, політичних та інших прав людини. Особисті права і свободи не випадково стоять на першому місці. Вони забезпечують автономію особистості, пріоритет індивідуальних, внутрішніх орієнтирів її розвитку, самовизначення особи та покликані захищати людину від тиску і придушення ззовні, особливо з боку держави.

Проблема суверенітету особи – це, перш за все, проблема її самореалізації. В ідеалі громадянське суспільство – це свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють між собою, незалежні один від одного і від держави індивіди. Громадянське суспільство визнає, що є знана сфера самоврядування та самовизначення особистості, в яку держава не має права втручатися, – суверенітет особи. Буквально це означає, що не держава дарує права людині, а людина сама свідомо й відповідально користується сукупністю невідчужуваних прав і свобод, даних їй суспільством.

В основі суверенітету особи, поза сумнівом, лежить право розпоряджатися своїм життям і долею на власний розсуд. Без суверенітету не може бути і вільної особи. Він є головною опорою і стрижнем правової поведінки. Існування вільного і незалежного індивіда є необхідною передумовою розвитку громадянського суспільства. Індивідуальна автономія, за Кантом, є першоосновою громадянського суспільства. Він проголосив абсолютну моральну цінність особи. Гідність людини, наділеної розумом, здатність добиватися мети зі свідомістю піднесеності своїх моральних задатків – такі самосвідомість і самооцінка як обов'язок перед самим собою. Звідси максима: «Не допускайте безкарного знехтування ваших прав іншими» [44].

Сутності свободи відповідає формула: людині дозволено робити все, що завгодно до тих пір, доки це не обмежить права та свободи інших.

У цілому, толерантність робить можливим не просто мирне співіснування різних субкультур в рамках однієї соціальної системи, але сприяє діалогу і взаємозбагаченню субкультури, а отже – розвитку цінностей громадянського суспільства. Проте толерантність не може поширюватися на всі переконання і цінності. Переконання, що несуть загрозу правам і свободам людини, не мають права на існування з точки зору культури толерантності. Толерантність є підставою для солідарності, подолання взаємного відчуження між представниками різних культур, готовність до спільної діяльності, співпраці і взаємовиручки в ім'я реалізації і захисту цінностей громадянського суспільства. Нарешті, толерантність є умовою успішної соціалізації, формування громадянськості та патріотизму.

Громадянськості як цінності можна дати таку характеристику: вона, по-перше, є цінність, тому що має політико-правову основу, що свідомо або несвідомо визнається більшістю людей; по-друге громадянськість, сприятливо впливає на етичний світ людини, визначає його активну поведінку в різних сферах життя; по-третє, завдяки громадянськості забезпечується солідарність соціальних спільнот.

Громадянськість включає конституційно-правовий статус індивіда, реалізує можливості участі людей в соціальному, політичному і культурному житті суспільства. Громадянськість в найширшому сенсі є правом і відповідальністю брати участь в культурному, соціальному і економічному житті суспільства нарівні з іншими [8].

Різні соціальні групи мають свою специфіку прояву громадянськості, яка є частиною громадянської культури суспільства. Особа ж може освоїти лише певну частину цієї культури. Громадянськість – якість індивіда, що дозволяє йому відчувати себе громадянином тієї чи іншої держави, відчувати свою належність до Батьківщини, до тієї країни, в якій він живе і трудиться, тобто патріотом. Громадянськість тісно пов'язана з патріотизмом. Як цінності громадянського суспільства громадянськість та патріотизм – це певний спосіб життєдіяльності суспільства і відносин з іншими [97, с. 10].

1.2. Інститути громадянського суспільства та їх роль у вихованні цінностей у студентської молоді

Виховання цінностей громадянського суспільства у студентської молоді – процес багатоплановий і різнорівневий. Він охоплює державні органи, політичні партії і рухи, громадські організації і об'єднання, що здійснюють діяльність з метою формування індивіда, здатного захищати свої права та свободи і готового виконати свій громадянський обов'язок.

Помітну роль у процесі формування цінностей громадянського суспільства у студентської молоді можуть відігравати інститути громадянського суспільства. В міжнародному документі зазначено: «Виховання у дусі поваги прав і свобод, демократії, засноване на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків, є процесом, що передбачає безпосередню участь соціальних інститутів: сім'ї, навчальних закладів, професійних, політичних і неурядових організацій, місцевих общин, засобів масової інформації» [30]. Тому завданням нашого дослідження є визначення

того, що є інститутами громадянського суспільства і яка їхня роль у формуванні цінностей громадянського суспільства у студентській молоді. Завданням усіх інститутів громадянського суспільства є консолідація українського народу на всім зрозумілих принципах спільної відповідальності за долю держави.

Дослідження громадських організацій в гуманітарному аспекті має досить багату історію. Однією з перших робіт за цю тему вважається твір французького політика і ученого XIX ст. Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці», в якій автор приділяє велику увагу ролі громадських організацій у суспільному процесі, у формуванні особливого середовища соціально-політичних відносин, у функціонуванні демократії в цілому [100]. Чинник громадських об'єднань в реалізації демократичного процесу розглядається і в працях німецького соціолога М. Вебера, що розглядав протестантські секти як базу формування демократичних відносин у суспільстві [14].

З сучасних дослідників слід виділити Ю. Хабермаса, який визначив громадські організації як сферу кристалізації суспільних інтересів, як посередника між суспільством як життєвим світом і суспільством як системою [107].

Актуальність вивчення інститутів громадянського суспільства в сучасних дослідженнях багато в чому обумовлена різким зростанням їхньої кількості у західних країнах в другій половині XX ст. До причин такого зростання можна віднести: економічну, культурну і правову емансипацію особи (Ю. Хабермас), пов'язану з розширенням простору самостійних особистих рішень і відповідальності, розширенням нормативних рамок і відсутністю необхідності витратити час на підтримку власної життєдіяльності; активність особи, що зростає, що не бажає миритися з відносно пасивною роллю представника тієї або тієї громадської організації або партії; зміцнення демократичних традицій і досягнення громадянської рівності; зростання громадянської відповідальності, усвідомлення багатьох проблем, що стоять перед людством в цілому і в окремих суспільствах. Чим

розвиненішою є громадянська сфера, тим сильніший соціальний захист має кожний громадянин від свавілля держави, тим більше в нього можливостей для самостійної реалізації своїх творчих сил [75, с. 137].

Основною формою опрідмечуваного буття культури суспільних відносин, плодом практичної діяльності людей у сфері комунікації є громадська організація [42]. Тому в концентрованому вигляді суть соціальної системи виявляється у функціонуванні «вузлів комунікації» (Ю. Хабермас) – організацій, структур, з яких на перше місце виходять добровільні громадські асоціації, створені безпосередньо громадянами відповідно до їхніх цілей, устремлінь, «проектів». Один з нормативних документів України до інститутів громадянського суспільства відносить «громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи» [84]. Всі ці соціальні інститути мають інтегрувати свої зусилля і нести відповідальність (моральну, правову, адміністративну) за виховання в молоді цінностей громадянського суспільства в Україні.

Громадська організація – неурядове / недержавне добровільне об'єднання громадян на основі спільних інтересів і цілей.

Міжнародна громадська організація – неурядове/недержавне об'єднання, членами якого є суб'єкти з різних країн, законодавство якого дозволяє іноземним фізичним або юридичним особам створювати громадські організації.

Інститути громадянського суспільства є простором із суперечливими (часто і конфліктними) думками, позиціями, цінностями, ідеалами, переконаннями. Проте ці соціальні інститути мають інтегрувати свої зусилля і нести відповідальність (моральну, правову, адміністративну) за виховання цінностей громадянського суспільства у студентської молоді. Інститути громадянського суспільства сприяють захисту прав і свобод людини, дотриманню демократичних принципів життєдіяльності суспільства,

традицій, що існують у ньому, правил поведінки і норм моралі, сприяють плюралізму думок, можливості публічно висловлювати свої думки з тих або тих суспільних проблем. Як пише Джон Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та перш за все діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству» [49, с. 78].

Ще однією рисою інститутів громадянського суспільства є їхній некомерційний («неприбутковий») характер, що, проте, не виключає можливості займатися комерційною діяльністю. Громадські організації можуть залучати зовнішні засоби або вкладати у власні комерційні проекти, але прибуток, що отримується ними, не може бути розподілений між засновниками, директорами, персоналом, а лише спрямований на реалізацію статутних цілей організації або на добродійні акції. У цьому полягає головна відмінність громадських організацій від комерційних структур. Одночасно термін «неприбуткові» вказує на альтруїстичні, етичні, соціальні устремління організаторів і учасників громадських організацій.

Для інститутів громадянського суспільства з точки зору соціології характерними є індивіди і їхня взаємодія; сукупність формальних і неформальних правил; цілі і наміри; ресурси, що перебувають у їхньому розпорядженні [78, с. 125].

Правовий статус молодіжних громадських організацій визначений Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (статті 14–15) від 5 лютого 1993 року: молодіжні громадські організації є неприбутковими організаціями; держава забезпечує право молоді на створення молодіжних громадських організацій. Молодіжні громадські організації мають право вносити до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування пропозиції з питань соціального становлення та розвитку молоді [37].

Завдяки інститутам громадянського суспільства та їхнім соціальним практикам втілюються й реалізуються цінності громадянського суспільства. Тут найбільш авторитетним теоретиком є французький вчений Алексис де Токвіль. У концепції А. де Токвіля добровільні групи й організації дозволяють індивідові усвідомити значення громадської солідарності та громадянської участі. Токвіль відзначає: «...якби люди не набули звички об'єднуватися в повсякденному житті, під загрозою опинилася б сама цивілізація» [100, с. 379].

Участь в інститутах громадянського суспільства інколи потребує більшої орієнтації на колективістські цінності [80, с. 77]. Участь у роботі громадських об'єднань – це і відчуття відповідальності, а також розуміння і повага до таких цінностей як демократичні принципи, що необхідні для соціальної згуртованості. Конструктивна участь включає також суспільну діяльність, підтримку соціальної різноманітності і згуртованості, стійкого розвитку, готовність поважати цінності і приватне життя інших людей.

Інститути громадянського суспільства вселяють у своїх членів дух співпраці, солідарності та відданості суспільству, під їхньою дією відбувається процес артикуляції інтересів. Алексис де Токвіль відзначав, що «лише в процесі спілкування людей людські відчуття та ідеї оновлюються, серця стають благороднішими, а інтелект отримує розвиток» [100, с. 379]. Це припущення підтримується даними тематичних опитувань громадян в європейських країнах, що свідчать про те, що членам різних асоціацій значно більшою мірою властиві політична грамотність, соціальна довіра, участь у громадському житті та громадянська компетентність [76, с. 116–124]. Причетність до громадських організацій впроваджує навички кооперації і відчуття громадянської відповідальності за колективні починання. Мало того, коли індивіди включаються в групу з широкою різноманітністю цілей і переваг серед її членів, вони мимоволі вчаться терпимості. «Серед законів, керівників людським суспільством, – пише французький учений Алексис де Токвіль, – є один абсолютно непорушний і точний. Для того, щоб люди

залишалися або ставали цивілізованими, необхідно, щоб їхнє уміння об'єднуватися в союзи розвивалося й удосконалювалося з тією ж швидкістю, з якою серед них встановлюється рівність умов існування» [100, с. 381].

Опитування студентської молоді Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка щодо участі у діяльності інститутів громадянського суспільства говорить про таке: тільки 8% студентської молоді є членом будь-яке громадської або політичної організації (92% – ні), політикою зовсім не цікавляться 18,5% молоді, а 65% – деякою мірою; 40% респондентів вирішили, що їхній громадській активності заважає лінь; 10% – страх, 18,5% – байдужість. Натомість 70,5% готові брати участь в законних акціях протесту для захисту своїх прав і свобод. Близько половини опитуваних (46,5%) є прихильниками вступу України до Європейського Союзу, а 9,5% – до НАТО.

Однією з найважливіших функцій інститутів громадянського суспільства є заповнення, за висловом Г. Ділігенського, «когнітивного вакууму» [32, с. 12]. Американський філософ Джон Дьюї вважає, що всі інститути є, врешті-решт, у широкому сенсі слова, освітніми, оскільки вони впливають на розвиток переваг, схильностей, здібностей і недоліків, з яких складається кожна конкретна особа. «Демократія сама по собі є принцип педагогіки, її критерій і політика. Зовсім не нова, наприклад, думка про те, що значення виборчої кампанії для виховання людей, що беруть у ній участь, набагато більше, ніж цінність її безпосередніх численних результатів. Її виховний принцип і дія набагато глибше, доводиться відповідати на запитання: чи хочемо ми бути вільними істотами, що цілком покладаються на самих себе, і нести відповідальність і обов'язок, пов'язані з позицією активного члена суспільства?» [35, с. 157]. Доречно буде зазначити, що німецькими ученими ще в 1980 р. в науковий обіг було введено поняття «політична педагогіка».

Відмінною особливістю молодіжних організацій є те, що вони, в першу чергу, відображають думки, а також обслуговують потреби та інтереси

молоді. Крім того, саме в цих організаціях молоді люди можуть пізнати і випробувати на практиці можливості та виклики, пов'язані з ухваленням рішень і практичною роботою спільно з однолітками. Це можуть бути і структуровані організації, і неформальні об'єднання молоді. Громадянська залученість виховує здорові норми взаємності, сприяє безпосередньому спілкуванню між людьми. При цьому «діє така закономірність: чим ширша комунікація (і пряма, і непряма) між партнерами, тим вища міра взаємної довіри і тим легше дорога до взаєморозуміння» [76, с. 216].

Для формування громадянського суспільства необхідне не лише збільшення кількості громадських організацій, але і фундаментальна зміна принципів їхньої діяльності. Серед зареєстрованих в Україні громадських організацій чимало таких, які проявляють недостатню активність або взагалі не діють, і в той же час невизначена кількість громадських організацій діє без державної реєстрації.

З іншого боку, значна частина студентської молоді бере участь в інститутах громадянського суспільства для здобуття матеріальної користі. Орієнтація на миттєву матеріальну вигоду і розваги призводить до того, що цю групу молоді все активніше залучають до орбіти своєї діяльності не громадські організації, а партійні структури, що мобілізують молодь як агітаційний і електоральний ресурс.

Існують й інші причини громадсько-політичної і громадянської пасивності студентів. По-перше, це наявність важливіших для них проблем, пов'язаних з навчанням і працевлаштуванням. По-друге, це недовіра студентської молоді до політиків, держави. Більшість студентів вважають, що представники державної влади згадують про них лише зрідка, коли їм це потрібно (наприклад, щоб «купити» голоси на виборах), і оцінюють ставлення до них влади як байдуже. Студенти часто не мають можливості реально впливати на зміну соціально-політичної ситуації демократичними методами і як результат – виявляють громадянську пасивність, не бажають брати участь у громадському житті країни і виконувати свій громадянський

обов'язок. Тому процес виховання цінностей громадянського суспільства ускладнюється, оскільки він має бути орієнтований не лише на формування громадянської свідомості, засвоєння відповідних знань і уявлень, але й забезпечувати формування громадянських якостей молоді, психологічних установок, громадянських почуттів і волі, спрямованих на активну участь у справах держави, реального виконання свого громадянського обов'язку.

Отже, участь у діяльності громадських і політичних об'єднань є важливим чинником політичної соціалізації студентської молоді. Політична соціалізація – це процес засвоєння індивідом цінностей, що дозволяють йому адаптуватися в політичній системі й виконувати в ній певні ролі. У ході засвоєння відповідних цінностей або підкріплюється, або змінюється політична культура. Слід зауважити, що студентська молодь піддається дії різних агентів політичної соціалізації – інститутів і організацій, що впливають на політичні установки молоді. Деякі з них (наприклад, громадянська освіта, коли відбувається безпосередня передача інформації, цінностей або думок про політику) є прямими джерелами політичної соціалізації і політичної освіти; інші (студентське співтовариство, наприклад) – впливають на політичну соціалізацію непрямым чином. Найважливішими агентами політичної соціалізації є сім'я, релігійні інститути, суспільні групи, політичні партії, засоби масової інформації. Ці та інші інститути громадянського суспільства створюють зразки поведінки для своїх членів і намагаються закріпити особливі ціннісні орієнтації. Проте само по собі пізнання політичних явищ, цінностей, норм ще не означає перетворення їх в культурний арсенал студентів вищих навчальних закладів. Цінності та норми стають елементами їх внутрішнього світу, перетворюються на переконання, життєві орієнтири і позиції, спосіб діяльності в ході політичної поведінки та практики. Політична соціалізація студентської молоді включає пізнавальну, виховну й практичну політичну діяльність у їх єдності. Арсенал засобів політичної соціалізації тягнеться від засвоєння політичних наук до безпосередньої участі студентів у політичній

діяльності. Політична освіта повинна переслідувати такі цілі: а) передачу базових теоретичних знань про політику, політичні процеси, організації і функціонування громадських організацій, партій, парламенту, уряду, судів; б) вироблення навичок політичного аналізу; в) засвоєння методів участі в політичному процесі.

Політична соціалізація виступає показником визначення студентською молоддю своїх політичних уподобань, які можуть мати досить стійкий характер. За допомогою суспільної участі студенти можуть впливати на владу, адміністрацію університету так, щоб вони приймали очікувані для них дії. До таких дій можна віднести: написання листів, петицій, вступ до особистих контактів з політичними і посадовими особами, членство в різних організаціях, висунення громадянських ініціатив, голосування, участь у демонстраціях, мітингах, пікетах тощо.

Процес політичної соціалізації студентської молоді передбачає використання всіляких методів і форм. Методи залучення молоді до політики – це способи впливу різних політичних інститутів на молодь, організація її життя з метою формування цінностей демократичної політичної культури, навичок цивілізованої участі в політичному житті суспільства.

Оскільки йдеться про політичну соціалізацію молоді, використання тих або інших методів, засобів залежить від конкретної ситуації, специфіки соціалізуючих інститутів, цілого ряду інших чинників. У зв'язку з цим слід підкреслити, що, як і процес виховання, процес політичної соціалізації може бути схарактеризований різносторонністю змісту і різнобічністю форм.

З метою підвищення рівня політичної культури необхідний цілеспрямований вплив і формування певної потребнісно-мотиваційної сфери, чому сприяє використання комплексу методів політичної соціалізації: а) методи стимулювання і організації політичної діяльності і політичної поведінки молоді: привчання, вимога, доручення, гра, змагання тощо; б) методи формування політичної свідомості: бесіди, диспути, лекції, обговорення матеріалів ЗМІ тощо; в) методи контролю і самоконтролю

(опитування, тренінги, аналіз результатів діяльності студентів, самоспостереження, самоаналіз, самозвіт, самосхвалення, самоосуд), спрямовані на здобуття інформації про ефективність процесу політичної соціалізації. Способи контролю пов'язані зі зміною молодою людиною змісту своєї ціннісної свідомості й поведінки, а також індивідуальних життєвих планів відповідно до вимог суспільства. До самоконтролю молода людина приходить через усвідомлення власних дій, власної політичної поведінки через зовнішню оцінку, потім – через сформовану самооцінку. І далі – через діяльність щодо самовиховання і самоудосконалення. Результатом політичної соціалізації стає зрілий громадянин, спроможний визначати свої позиції і робити вибір, нести відповідальність за свою поведінку, зокрема, в сфері політики, керуючись власними уявленнями про його обов'язки і права.

У процесі участі в громадських організаціях у студентів можуть бути розвинені специфічні вміння: здатність до міжособистісної взаємодії, планування програм і прийняття рішень, розв'язання проблем і конфліктів, здатність до критичного мислення, постановки цілей, делегування повноважень, управління фінансами, залучення до співпраці тощо. Ці здібності можуть бути затребувані пізніше в професійній роботі та важливі для успішної кар'єри. Громадська робота впливає і на внутрішній світ людини. Вона вчить важливості та цінності служіння суспільству, громадянської відповідальності та етики. Позанавчальна діяльність дає можливість практикувати особистісну громадянську відповідальність і розвивати такі якості як чесність, громадянська самосвідомість, співчуття, усвідомлення цінності культурного розмаїття тощо. Усі ці здібності та якості можуть допомогти особистості бути готовою до труднощів полікультурного суспільства. Досвід університетів свідчить, що позанавчальна робота створює умови для формування лідерських якостей у студентів. У цьому випадку лідерство означає соціальну активність, що має величезне значення і позитивно впливає на пізнавальний і емоційний розвиток.

Діяльність на користь суспільства потребує прозорості, відвертості, відповідальності, ясності і підзвітності як з боку інститутів громадянського суспільства, так і органів державного управління. Інститути громадянського суспільства мають бути визнані як вільні і незалежні органи відносно своїх цілей, рішень і діяльності. Вони мають право діяти незалежно і виступати за позиції, що відрізняються від позицій влади, з якою вони можуть співробітничати [51]. Отже, участь у громадських організаціях і рухах є не лише формою становлення громадянина, але й може свідчити про рівень сформованості цінностей громадянського суспільства.

Якістю індивідів, що дозволяє їм об'єднуватися у добровільні асоціації для відстоювання своїх приватних і суспільних інтересів, є громадянськість, аналіз якої ми наведемо нижче. Участь молоді в різних соціальних практиках вимагає високої громадянської активності й культури громадянськості, яка формується у молоді в процесі її соціалізації.

Прагнення до здійснення своїх прав і свобод у різних сферах життєдіяльності суспільства може стати основою для солідарності, об'єднання молоді різних соціальних і національних груп у відповідні громадські організації. Ідея об'єднання шляхом створення всіляких молодіжних студентських організацій, що виступають як інститути громадянського суспільства, має під собою не лише ідеологічну, але і соціальну підставу. Основою об'єднання можуть бути не соціально-політичні або національні ознаки, а спільність інтересів соціальних груп, що проявляється в різних сферах життєдіяльності суспільства. Вони «здійснюють певну діяльність, спрямовану на реалізацію цих інтересів, а також на утвердження своєї специфічності й власної ролі в суспільстві» [57, с. 7].

Нам здається недостовірним твердження про здатність студентства розв'язувати серйозні проблеми, які не під силу іншим політичним силам. Вважаємо доречним відзначити незначний вплив студентських організацій на суспільно-політичне життя країни в цілому. Це пояснюється нечисленністю

членів об'єднань і відсутністю масової соціальної бази. До того ж більшість молодіжних організацій соціально-політичного характеру замкнута на конкретних політичних об'єднаннях (припартійні молодіжні організації або організації при партійних лідерах). Спроби активізувати діяльність централізованих молодіжних об'єднань загальнодержавної орієнтації (Всеукраїнський студентський союз, Молодіжний парламент України тощо) були не дуже вдалі. Наразі ми не можемо з упевненістю стверджувати, що громадські організації в Україні є вагомим чинником формування громадянського суспільства, виховання цінностей громадянського суспільства у молоді.

Велика кількість проблем, роздробленість молодіжного руху в цілому, слабкі мобілізаційні можливості перешкоджають здійсненню молодіжними організаціями функцій, властивих інститутам громадянського суспільства. Несприятливу роль відіграють, як вже наголошувалося вище, і орієнтація на співпрацю з владою для здобуття підтримки, і прагнення отримувати винагороду за громадську діяльність. Це відкриває можливість для регулювання діяльності молодіжних об'єднань з боку владних структур шляхом надання «допомоги» в обмін на лояльність, розмиває сам принцип добровільності, закладений у фундамент громадської організації. Згідно зі статтею 8 закону України «Про освіту» навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається. Належність особи до будь-якої політичної партії, громадської, релігійної організації, що діють відповідно до Конституції України, не є перешкодою для її участі у навчально-виховному процесі [36].

Виховання цінностей громадянського суспільства включає широкий спектр учасників: чиновників і політиків, освітні установи і викладачів, студентів, неурядові організації, молодіжні організації, громадськість і ЗМІ [110].

ЗМІ не лише інформують, освічують, розважають, але часто і руйнують людину (споживача). Комерціалізація преси нівелює, тобто зводить нанівець національну культуру, руйнується національна ідентичність через маніпуляцію свідомістю людини. Мається на увазі приховане управління свідомістю, і як результат – змінюється поведінка людини. Людина, що контролює ЗМІ, або що просто має владу, впливає за допомогою мас-медіа на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, на яку вона очікує, не розкриваючи своєї кінцевої мети. Це прихована дія, яку не помічає об'єкт маніпуляції. Безумовно, така дія потребує значної майстерності і знань [46, с. 34–36].

ЗМІ наразі є одним з найдієвіших чинників, що негативно впливають на молодь, пропагуючи зразки насильства і протиправної поведінки, правовий нігілізм. «Свобода друку впливає не лише на громадську думку, – писав Токвіль, – але і на думку кожної людини. Вона сприяє не лише зміні законів, але і змінює звичаї» [100, с. 149]. Змінюється зміст суспільних відносин, культура взаємодії. Зрештою, перетворення свідомості дійсно спричиняє зміну в поведінці, бо змінюється система цінностей.

ЗМІ сьогодні – це вид духовної, психічної маніпулятивної дії, насильства над ціннісною свідомістю. Адже не випадково ЗМІ визначають як четверту владу. Рівень неосвіченості, обману і руйнування особи продовжує зростати. Необхідно, на нашу думку, підсилити державну дію на засоби масової інформації щодо захисту молоді від впливів чужої для нашого суспільства культури, що подає зразки неприйнятних моделей поведінки, соціальних цінностей і смисложиттєвих світоглядних орієнтирів. На ЗМІ треба покласти особливі обов'язки сприяти міжкультурному діалогу і зміцненню соціальної згуртованості. Одним з основних завдань «Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» є запобігання негативному впливу на свідомість громадян інформації, яка містить елементи жорстокості, бездуховності, насильства,

порнографії, пропагує тютюнопаління, наркоманію, пияцтво, антисоціальну поведінку. Реалізація цього завдання має здійснюватися шляхом «використання можливостей засобів масової інформації для пропаганди національних і загальнолюдських духовних, моральних цінностей, створення з цією метою культурно-просвітницьких і виховних теле- і радіопрограм для молоді» [83].

Інформаційні та комунікаційні технології можуть відкрити нові можливості для інформування, інтерактивного спілкування і залучення молоді до життя суспільства. Слід вжити спеціальні заходи для задоволення інформаційних потреб тих молодих людей, яким здобути інформацію (мовні бар'єри, відсутність доступу до Інтернету тощо), використовувати ці технології в своїй інформаційній політиці й політиці, спрямованій на залучення молоді до життя суспільства, підтримувати й удосконалювати існуючі інформаційні та консультаційні центри для молодих людей для того, щоб якість послуг, надана ними, відповідала потребам студентів. Політичні партії також є своєрідним інструментом виховання молоді – виховання патріотів і кадрового потенціалу країни.

Отже, для існування громадянського суспільства необхідне існування як в суспільній, так і в індивідуальній свідомості таких цінностей, як свобода, рівноправність, довіра, відповідальність, активна життєва позиція тощо. Суспільство – це безліч асоціацій, а не єдина організація. Суспільство і є асоціацією, вступом всіх у загальні взаємовідносини і дії, спрямовані на більш успішну реалізацію будь-якої форми досвіду, значущість якої зростає і зміцнюється через те, що це досвід, який поділяється багатьма людьми.

Досягненню цілей виховання цінностей громадянського суспільства у молоді значною мірою можуть сприяти різноманітні добродійні, філантропічні організації і фонди, виховні заходи у вигляді конкурсів, семінарів, тренінгів, надання різних грантів тощо. Результатом залучення індивіда до роботи громадських асоціацій є громадянська ідентичність. Останнім часом активну роль у формуванні світоглядних орієнтацій молоді

відіграє релігія. Слід зауважити, що об'єднання зовсім не обов'язково мають бути інтелектуальними, релігійними або профспілковими. Соціальні практики як члена туристичного клубу, суспільства любителів фотографії, скаутської організації так само виховують свідомого громадянина, «людину з гуманними особистісними рисами та рисами характеру, вчинками та поведінкою, спрямованими на самовиховання» [47, с. 13].

У Статуті Національної скаутської організації України означено мету: «сприяти всебічному, патріотичному вихованню та самовихованню української молоді на засадах християнської моралі [96].

Є інші аргументи на користь громадянської участі. По-перше, це підвищує самооцінку і зміцнює гідність громадян. По-друге, це вивільняє енергію громадян і їхні здібності. Нарешті, громадянська участь стає джерелом нового розуміння проблем, інформації, знань, досвіду. Це сприяє оздоровленню рішень, що приймаються. Результатом стає ефективніше розв'язання проблем. Участь громадян часто полегшує місцевій владі виконання її роботи. Без такої підтримки безліч хороших проектів ніколи не були б виконані [17].

Будь-які стратегії і заходи, покликані активізувати участь студентської молоді у житті суспільства, слід втілювати у життя в атмосфері поваги до молоді та з урахуванням різних потреб, обставин і сподівань студентів. У контексті виховання цінностей громадянського суспільства та формування громадянської культури студентства особливого значення набуває розвиток студентського самоврядування. У Концепції національного виховання студентської молоді говориться: «Особлива роль у виховній діяльності покладається на органи студентського самоврядування, серед основних завдань яких є підвищення ефективності навчально-виховного процесу, забезпечення виховання духовності та культури студентів» [55]. Докладніше значення студентського самоврядування у формуванні цінностей громадянського суспільства буде розкрито далі.

Громадська активність здійснюється в різних формах і викликає різні соціальні ефекти. І дійсно, за словами Р. Дарендорфа, «громадянське суспільство жодним чином не досконале. І воно не завжди безпечне. Творчий хаос громадянського суспільства завжди дратуватиме уряди, які з цієї причини закликатимуть його до порядку або навіть намагатимуться його зруйнувати» [29, с. 124]. Практика показує, що зростання кількості інститутів громадянського суспільства не завжди сприяє формуванню моральних цінностей громадян. Наприклад, будівництво храмів і створення релігійних організацій не знижує рівень злочинності і наркоманії серед молоді в нашому суспільстві.

Влучною є думка Ю. Хабермаса про те, що основною комунікативною формою діяльності має стати досвід безпосередньої комунікації, побудованої на діалогічному принципі. Підтримуючи позицію німецького дослідника слід резюмувати, що громадський діалог включає вільну взаємодію громадян завдяки різним комунікаціям, в яких індивідуальність особи виявляється у всьому її багатстві, але в жодному разі не пригнічується. Цим самим люди задовольняють свою головну потребу в міжособистісному спілкуванні [107]. Результат діалогу інститутів громадянського суспільства – громадська згода – це такий стан суспільної системи, який встановлюється не в результаті тиску влади на суспільство, а на основі добровільних ініціатив, дій самих соціальних суб'єктів, що приходять до такої згоди.

Підтримка порядку у правовій державі величезною мірою залежить від трибічного діалогу: влада, громадські інститути й індивід [18, с. 39]. Провідна роль у встановленні діалогу належить соціально-правовій державі як універсальному інструменту згоди. З епохи Просвітництва затверджується традиція протиставляти громадянське суспільство державі і розглядати його як таку сукупність «індивідів і асоціацій, що мимоволі сформувалися, і організації громадян, яка захищена від прямого втручання і довільної регламентації діяльності громадян з боку органів державної влади» [95, с. 212].

Для конструктивного функціонування інститутів громадянського суспільства та їхньої взаємодії з державою потрібне створення сприятливого середовища. Умови такого сприятливого середовища включають верховенство права, дотримання основних принципів демократії, політичну волю, сприятливе законодавство, ясні та точні процедури, довгострокову підтримку і ресурси для стійкого громадянського суспільства та спільного простору для діалогу і співпраці. Ці умови забезпечують конструктивні відносини між інститутами громадянського суспільства і органами державного управління, що будуються на взаємній довірі та взаємному розумінні [51].

Відкрите і демократичне суспільство має бути засноване на довірі та чесній взаємодії між різними соціальними групами й інститутами суспільства. І хоча інститути громадянського суспільства і органи державного управління покликані відігравати різну роль, проте спільна мета – поліпшення життя людей – може бути задовільним чином досягнута лише тоді, якщо це ґрунтується на довірі, що має на увазі прозорість, повагу, взаємну відповідальність і надійність [51]. Громадські об'єднання готують ґрунт для створення політичних асоціацій; зі свого боку політичні асоціації вкрай сприяють розвитку і вдосконаленню способів створення громадських асоціацій [100, с. 383]. Громадські асоціації сприяють ефективності та стабільності демократичної влади «внутрішньо», впливаючи на окремих людей, і «зовні», впливаючи на політику держави [76, с. 114]. У процесі такої комунікації можливо народження нової влади.

Отже, доведено, що залученість до діяльності інститутів громадянського суспільства є умовою формування ціннісних орієнтацій. Для досягнення реальної участі студентів у житті суспільства необхідно віддати у розпорядження молоді певний набір інструментів. Це передбачає розвиток системи навчання студентської молоді щодо участі в житті суспільства, постійне інформування її, надання засобів комунікації, підтримку проєктів і визнання готовності студентів присвятити себе служінню суспільству.

Найважливіша мета виховання цінностей громадянського суспільства «полягає не лише в тому, щоб наділити студентів знаннями, розумінням і навичками, але і в тому, щоб розвинути готовність діяти в суспільстві з метою просування принципів прав людини, демократії і правової держави» [110].

Вкрай важливо неупереджено сприяти залученню студентської молоді до демократичних інститутів і процедур ухвалення рішень. «У цьому випадку громадянське суспільство – середовище, в якому сучасна людина законним чином задовольняє свої потреби, розвиває індивідуальність, приходить до усвідомлення цінності групових акцій і громадської солідарності; вона засвоює те, що її особисте благополуччя залежить від інших і завдяки цьому стає громадянином, готовим відігравати роль на політичній арені держави» [19, с. 262–263].

Ефективна участь студентської молоді в громадському житті має бути заснована на їх розумінні соціально-культурних змін, що відбуваються довкола них, і вимагає наявності постійного представника або такої структури, як студентська рада, студентський парламент або студентський форум. Така структура може формуватися за допомогою виборів, призначення представників молоді, що входять в організацію, і на добровільній основі. Для тих студентів, які є ініціаторами проектів і діалогу з владою, такого роду структури є ще і форумом для навчання основ демократичного лідерства, що спонукає до здійснення своїх громадянських прав (особливо прав на участь у виборах та інших формах висловлювання своєї думки, таких як референдум тощо).

Студенти мають безпосередньо відповідати за здійснення різних проектів і відігравати активну роль у реалізації відповідних стратегій. З цією метою слід створити або підтримати структури, що забезпечують активну участь студентської молоді. Такі структури є тим місцем, де студентська молодь може вільно висловити свою занепокоєність, у тому числі з приводу пропозицій і стратегій, розроблених адміністрацією; дають можливість

сформулювати свої пропозиції; дозволяють владі з'ясувати думку молоді з конкретних питань; є місцем, де розробляються, відстежуються і оцінюються проекти, що передбачають участь студентської молоді, де можна порадитися з молодіжними об'єднаннями і організаціями; сприяють участі в інших громадських організаціях. Інститути громадянського суспільства «покликані зробити свій вагомий внесок у сферу виховання демократичної громадянськості і освіти у сфері прав людини, зокрема, на основі позаформальної і неформальної освіти, і виходячи з цього їм необхідні можливості і підтримка для того, щоб зробити такий внесок» [110].

Механізми, що сприяють залученню студентської молоді до суспільних процесів, стають більш затребуваними і актуальними. Інтерес викликають такі інститути, завдяки яким молодь може вплинути на розв'язання власних проблем і одночасно залучитися до демократичних цінностей і процесу становлення громадянського суспільства.

1.3. Студентство як соціокультурна спільнота та її ціннісна свідомість

Студентство – соціальна група молоді, що навчається у вищих навчальних закладах, з метою отримання певної кваліфікації. А студент – особа, зарахована в установленому порядку до вищого навчального закладу для навчання в обраному напрямі підготовки (спеціальності). Специфіка студентства полягає в нерозривному зв'язку з освітою, яка здійснює величезний вплив на формування ціннісної свідомості й розвитку особистості.

Одне з перших визначень поняття «студентство» було дано В. Лісовським і А. Дмитрієвим. У їх визначенні студентство «є специфічною соціальною групою, що характеризується особливими умовами життя, праці й побуту, соціальною поведінкою й психологією, системою ціннісних орієнтацій» [65, с. 29]. У переважній більшості визначень незмінною

залишається характеристика студентства як складової частини молоді й соціокультурної спільноти.

Базовим методологічним підходом до аналізу студентства як соціокультурної спільноти є соціокультурний підхід.

Специфіка соціокультурної методології полягає в тому, що взаємодію соціальних і культурних чинників породжує новий вид діяльності, а зміни в соціальності і в культурі неминуче змінюють зміст самої діяльності [6, с. 34]. Соціокультурний підхід дає можливість розглядати студентство як пов'язану з суспільством сукупність носіїв певних цінностей і правил.

Сутність соціокультурного підходу висвітив П. Сорокін у книзі «Суспільство, культура і особистість: їх структури і динаміка», де він відзначає, що структура соціокультурної взаємодії має три взаємопов'язані аспекти: особистість як суб'єкт взаємодії; суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з їх соціокультурними відносинами і процесами; культура як сукупність значень, цінностей і норм, якими володіють взаємодіючі особи, і сукупність носіїв, які об'єктивують, соціалізують і розкривають ці значення [93, с. 218].

Вивченням студентства займаються представники різних соціо-гуманітарних наук: педагогіки, соціології, філософії, психології тощо. Представники даних наук характеризують студента як соціального суб'єкта і як особистість з різних сторін, вивчення яких розкриває якості й можливості студента, його вікові й індивідуальні особливості:

- з психологічної, що є єдністю психологічних процесів, станів і властивостей особистості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), від яких залежить протікання психічних процесів, виникнення психічних станів, прояв психічних утворень;
- з соціальної, в якому втілюються суспільні відносини, якості, що породжуються приналежністю студента до певної соціальної групи, національності тощо;

- з біологічної, що в основному зумовлено спадковістю і природженими завдатками, але у певних межах змінюється під впливом умов життя; включає тип вищої нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, статуру, риси обличчя, колір шкіри, очі, зріст тощо [77; 99].

Теоретичне осмислення студентства можливе в трьох основних напрямках: вивчення студентства як носія психофізичних властивостей, як культурної групи, як об'єкта і суб'єкта процесу спадкоємності поколінь.

У колективному дослідженні «Студент ХХІ століття» [99], підготовленому за наслідками комплексного міжнародного дослідження, подані характеристики, притаманні представникам сучасного студентства як соціокультурної спільноти:

- споживацьке ставлення до життя і навчання (багато студентів наполягають на негайному задоволенні своїх бажань і сприймають знання як товар);

- орієнтація на розваги, яка погано поєднується зі старанністю і копіткою працею, необхідні для здобування серйозної вищої освіти (студенти хочуть отримувати хороші оцінки при мінімумі зусиль);

- схильність торгуватися, починаючи з етапу вибору університету, коли виторговують пакети пільг і субсидій, з усіх питань форм навчання і власної поведінки, з фінансових питань навчання;

- невіра в традиційні цінності на тлі ствердження споживача, розваг і гедонізму (як принципу негайного отримання задоволення);

- свобода від етичних норм, хоча і сприяє розкріпаченню, але робить людину безпорадною в питаннях етики і нездатною оцінити наслідки своєї поведінки для себе і оточення людей;

- нестриманість бажань, які, згідно з постмодерністськими установками, слід негайно задовольнити, і середовище має створити для цього всі необхідні умови (відсутність у покоління Next і його кумирів етичної стриманості обертається неприборканістю бажань і нерозбірливістю

в засобах їх задоволення);

- життєва короткозорість (у багатьох представників сучасного студентства вкрай низько розвинені навички критичного мислення, вони пасують перед труднощами і не вміють надовго планувати свої дії);

- пристосуванство і прагматизм (сучасна молодь, навчившись підлаштовуватися під різні вимоги численних вихователів і ознайомившись через ЗМІ або безпосередні контакти в мультикультурному суспільстві з самими різними стилями життя і поведінки, чудово адаптується до найрізноманітніших обставин і умов, прагматично підходить до життєвих проблем і застосовує для їх розв'язання будь-які відповідні засоби);

- висока самооцінка, оскільки сучасні студенти впевнені в своїй унікальності, в тому, що вони втілюють надії країни і сподівання своїх батьків; штучне завищення оцінок при низькому рівні знань у старших класах школи привчає абітурієнтів до думки, що можна буде досягти високих результатів без особливої напруги; при зіткненні з реальними вимогами і труднощами навчання такі студенти переживають справжнє потрясіння;

- вони знають, чого хочуть, готові піклуватися самі про себе, уперто досягають своєї мети, використовуючи для цього будь-які засоби; надмірна опіка з боку батьків також виховує їх зосередженість на власних інтересах і завищену самооцінку;

- скептицизм, падіння довіри до авторитетів і традиційних джерел знань, унаслідок чого студенти почали ставити під сумнів істинність відомостей, що викладалися їм, і надають значно більшого значення особистому досвіду, що надзвичайно ускладнює процес вищої освіти, адже вона зосереджує увагу на об'єктивності;

- цинізм: серед сучасних студентів спостерігається низький рівень довіри до інститутів держави, засобів масової інформації, вищої освіти, релігії і бізнесу;

- нездатність сприймати університет як безпечне місце;

- стрес, оскільки за відсутності безпеки, відчуттів безвихідності

перед матеріальними проблемами, мало хто з представників нинішньої молоді володіє достатніми соціальними навичками, прихильностями, контактами, щоб знайти притулок від стресів у традиційних інститутах (у компанії однолітків, сім'ї, серед сусідів, у церкві тощо);

- інтелектуальна байдужість, оскільки сучасні студенти надзвичайно мало часу проводять за підручниками, нудьгують на заняттях і частіше, ніж раніше, спізнюються на них; їх уваги заслуговують лише предмети, що мають безпосередній стосунок до майбутніх заробітків. Сучасна молодь, безперечно, має доступ до нечувано широкого обсягу інформації, але, на превеликий жаль, не володіє здатністю відрізнити важливе від другорядного; студенти жваво цікавляться лише тим, який матеріал буде в екзаменаційних білетах і що потрібно, щоб отримати гарну оцінку;

- фаталізм: багато хто життєвою позицією вибрав інфантильність, вирішивши, що всіх знань не засвоїти, а життя все одно некероване;

- активніша роль батьків, які як ніколи раніше опікають своїх дітей, що подорослішали: здають за них приймальні документи, виторговують пільги, заповнюють реєстраційні бланки і всіляко опікають своє чадо, втручаючись до процесу навчання;

- етнокультурна різноманітність: сучасні студенти спокійніше ставляться до відмінностей в культурі, расі і статевій орієнтації, ніж будь-яка інша генерація;

- освіченість у техніці: сучасні молоді люди чудово орієнтуються в нових технологіях і нетерпимо ставляться до технічної некомпетентності інших [99, с. 73–75].

Схарактеризуємо особливості ціннісної свідомості сучасного студентства.

Вище було зазначено, що цінності тієї або іншої соціальної системи опосередковані загальним економічним, культурним і моральним рівнем її розвитку. У свою чергу цінності суспільної системи визначають поведінкові орієнтири, особистісні смисли і формують внутрішній світ людини.

Аналізуючи ціннісні орієнтації сучасних студентів, необхідно мати на увазі низку значущих факторів, що істотно впливають на їх формування:

- студенти, що отримали первинну соціалізацію в сім'ї і школі, проходять потім її повторно в умовах транзитивної дійсності – зміни ціннісних систем, культурних норм та ідеалів;

- важливим чинником вторинної соціалізації є ментальні цінності та соціальні уявлення, що істотно впливають на свідомість студентської молоді;

- соціалізація сучасних студентів відбувається не лише в умовах кризи, але і на тлі загрозливо низького достатку, що відображається на всіх сторонах життя, зокрема, і системі цінностей;

- особливий вплив на процес зміни ціннісних орієнтації в умовах сучасної нестабільності чинить соціальна ідентичність;

- ліквідація в усіх ланках освіти системи комуністичного виховання створила відомий вакуум, який почав швидко заповнюватися різного роду релігійними, уфологічними, розважальними й іншими організаціями;

- у сучасних умовах потужним і домінуючим засобом формування нових ціннісних орієнтацій населення, передусім молоді, стали ЗМІ [33, с. 13].

Висновки до розділу 1

Визначені в філософській думці положення про громадянське суспільство є методологічною основою для нашої концепції щодо виховання цінностей громадянського суспільства у сучасній студентській молоді.

Оскільки основою соціальної інтеграції є ціннісно-нормативна система, то якість громадянського суспільства й ефективність взаємодії його інститутів з державою визначаються перш за все домінуючими в свідомості його членів цінностями громадянського суспільства. Фундаментальними цінностями громадянського суспільства у дослідженні визначено права людини, свобода і автономія особистості, толерантність, патріотизм і громадянськість.

Виховання та формування цінностей громадянського суспільства у студентській молоді може здійснюватися під впливом різних суспільних інститутів – сім'ї, вищої школи, інститутів громадянського суспільства. Роль інститутів громадянського суспільства тут важко переоцінити, тому що їх робота сприяє вихованню взаємної відповідальності в колективі та надбанню студентською молоддю навичок і вмінь захисту особистих інтересів, прав і свобод.

З'ясовано, що виховання цінностей громадянського суспільства у студентській молоді, засноване на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків, є процесом, що передбачає безпосередню участь інститутів громадянського суспільства: навчальних закладів, професійних, неурядових об'єднань, засобів масової інформації, національно-культурних і релігійних організацій. Інститути громадянського суспільства є тим місцем, де студентська молодь може вільно висловити свою занепокоєність, у тому числі з приводу пропозицій і стратегій, розроблених владою та адміністрацією інституту.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Виховання як формування ціннісної свідомості студентської молоді у процесі професійної підготовки

Концептуальний аналіз феномену виховання пов'язаний із збільшенням числа альтернативних варіантів вивчення того або іншого педагогічного феномену, але з іншого боку, дослідник вимушений враховувати рухливість, мінливість понятійного апарату, а також розглядати загальноживані поняття з урахуванням нових соціокультурних реалій. До того ж «єдине розуміння науковим співтовариством, великим або малим, основних понять зробить можливою спільну розробку педагогічної теорії» [60].

Зважаючи на те, що виховання є предметом теоретичного осмислення з прадавніх часів, не дивно, що існує велика кількість трактувань цієї фундаментальної категорії. Дозволимо собі екскурс в історію гуманітарної думки.

Старокитайський філософ Сюнь-цзи висловив дуже обґрунтоване, на наш погляд, припущення, що виховання і закони роблять людину справедливою, культурною, досконалою: «...потрібен вплив на людину за допомогою виховання і закону, треба змусити її дотримуватися норм ритуалу й виконувати свій обов'язок, тільки тоді в людини з'явиться поступливість і вона стане культурною, що приведе до порядку» [34, с. 200]. А також він писав: «Той з сучасних людей, хто змінюється під впливом виховання і законів, хто накопичує знання, дотримується норм ритуалу й виконує свій обов'язок, є досконалою людиною» [34, с. 201].

Платон вважав, що «правильне виховання і навчання пробуджують в людині хороші природні завдатки, а ті, у кого вони вже були, завдяки такому вихованню стають кращими» [79, с. 212].

К. Ушинський сформулював завдання педагогіки через мету виховання, якою є «сама людина, оскільки все інше в цьому світі (держава, народ, людство) існують лише для людини» [104, с. 123]. В одній зі своїх педагогічних робіт під назвою «Виховання і освіта» Л. Толстой говорить: «За поняттями педагога-теоретика виховання є впливом однієї людини на іншу і включає три дії: 1) моральний або насильницький вплив вихователя; спосіб життя, покарання; 2) навчання і викладання; 3) керування життєвими впливами на вихованця». Заслужують на увагу висловлювання письменника про те, що «виховання є примусовою, насильницькою дією однієї особи на іншу з метою створення такої людини, яка нам здається хорошою» [102]. В історії гуманітарної науки схожі думки про виховання як про примусовість уже висловлювалися.

У трактаті німецького філософа І. Канта «Про педагогіку» читаємо: «Виховання має бути примусовим, проте воно не повинне через це стати рабським». На його думку «школа є примусовою культурою» [45, с. 476].

У педагогічній науці сьогодні можна натрапити на поняття «виховання», що вживається в декількох значеннях:

- спеціальна виховна робота, спрямована на формування системи певних якостей, поглядів і переконань учнів;
- вирішення певного виховного завдання, пов'язаного, наприклад, з формуванням моральних якостей, естетичних уявлень і смаків;
- цілеспрямоване виховання, що здійснюється в системі навчально-виховних установ, охоплює увесь навчально-виховний процес;
- виховний вплив на людину усього суспільного устрою і дійсності, що її оточує.

Різні трактування поняття «виховання» сучасними вченими пропонує М. Боритко в одному зі своїх монографічних досліджень. На думку самого

автора, виховання – це «спеціально організований процес соціокультурної ідентифікації людини через емоційне сприйняття нею моральних норм і обмежень, що регулюють її соціальну поведінку» [11, с. 14].

Що стосується мети виховання, то ми виходимо з припущення, що поставити мету виховання означає визначити передбачувані (бажані) зміни в ціннісній свідомості вихованця, яких хоче досягти педагог. Вона трактується залежно від поставлених практичних завдань і теоретичних концепцій авторів: пристосування людини до умов життя, виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості; залучення людини до культури, розвиток у неї ставлення до людства в цілому; виховання компетентної і толерантної індивідуальності; автономної і вільної особистості, здатної захищати свої права і свободи; формування виховного ідеалу «під високим гаслом: служба Богові й Батьківщині» [13, с. 173].

У документах з міжнародного права дається визначення міжнародному вихованню. Як приклад наведемо дефініцію виховання з документу ЮНЕСКО, що вмістило багату семантику смислів і конотацій: «слово «виховання» означає весь процес громадського життя, за допомогою якого окремі особистості й соціальні групи в рамках і для блага національного й міжнародного співтовариства свідомо вчаться розвивати свої таланти, здібності, схильності й знання» [85].

Зміст виховання зрештою становить сукупність цінностей. Тому одним з найскладніших питань виховної практики є питання про те, як відображається ціннісний результат виховання. Існує декілька позицій у цьому питанні: а) освоєння цінностей безпосередньо залежить від їх усвідомлення вихованцями; б) міра освоєння цінностей проявляється тільки на рівні мотивів соціальної поведінки; в) результат виховання пов'язаний з ціннісним ставленням вихованців [22, с. 43].

Відзначимо ще одну важливу обставину – понятійну невизначеність, яка створює труднощі в науковій сфері. Розглянемо поняття «парадигма виховання». У гуманітарних науках існує так звана проблема визначень. Ми

вважаємо, що парадигма виховання в принципі неможлива. Поняття «парадигма» було введено в науковий обіг американським методологом науки Томасом Куном. У своїй знаменитій книзі «Структура наукових революцій» під парадигмою він має на увазі «визнані усіма наукові досягнення, які впродовж певного часу дають модель постановки проблем і їх розв'язання науковому співтовариству» [64, с. 11].

Початковим етапом концептуалізації теорії виховання і є вибір цінностей. У своїх концепціях одні автори пропонують орієнтуватися на загальнопланетарні (глобальні) цінності, інші оперують якостями особистостей, треті головними називають гуманістичні цінності, а іноді виховання розглядають «як процес, заснований на цінностях загальнолюдської і національної культури [98, с. 52].

Так, Б. Бітінас виділяє три типи виховних систем:

- виховання, засноване на трансцендентних цінностях і націлене на наближення вихованця до абсолютної цінності – вищої істоти. Зміст виховання включає такі цінності як душа, безсмертя, щастя, віра, надія, любов, провина, покаєння, спокутування та ін.;

- виховання, засноване на соціоцентричних цінностях, таких як свобода, рівність, братерство, праця, світ, творчість, гуманність, солідарність та ін.;

- виховання, засноване на антропоцентричних цінностях. Базові цінності – самореалізація, автономність, задоволення, користь, щирість, індивідуальність [10, с. 18–19].

В. Огнев'юк доповнює цю схему системою виховання, заснованою на національних цінностях, у центрі уваги якої – національна ідея [74, с. 18].

Психологічна спрямованість цінностей виражається поняттям «ціннісні орієнтації» – це найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, що забезпечують перетворення культурних цінностей в стимули і мотиви практичної поведінки. Основний зміст ціннісних орієнтацій становлять політичні, філософські, світоглядні, моральні переконання і принципи поведінки людини, глибокі і постійні прив'язаності. «Через це в будь-якому

суспільстві ціннісні орієнтації особистості являються об'єктом виховання, цілеспрямованої дії» [105, с. 732].

Як уже зазначалося вище, результатом і виховання, і адаптації, і соціалізації є формування ціннісної свідомості. Відмінність полягає в механізмах формування. Виховання – цілеспрямований процес. Адаптація – пристосування (самовиховання). У літературі описані різні моделі соціальної адаптації до чинних культурних норм: конформізм (повне прийняття цілей і засобів їх досягнення), інновація (досягнення схвалюваних цілей невідомими засобами), ритуалізм (дотримання зовнішніх правил заради власних цілей), ескейпізм (заперечення домінуючих цілей і засобів досягнення), заколот (амбівалентне ставлення до громадських цілей і норм) [15, с. 333–334].

2.2. Виховання толерантності та віротерпимості студентів закладу вищої освіти у процесі професійної підготовки

В освітній, культурній, релігійній, політичній сферах громадського життя сутність поняття «толерантність» (втім, як і інших цінностей громадянського суспільства) збігається за часом зі становленням в європейських країнах інститутів громадянського суспільства і формуванням вільної, автономної особистості.

На думку німецького філософа Ю. Хабермаса, толерантність як цінність громадянського суспільства виникає у зв'язку з конфесійним розколом у Європі і спочатку має обмежене смислове навантаження – терпимість до інших релігійних вірувань. Як наслідок, коли уряди почали видавати декрети про толерантність, розпорядчі документи про толерантну поведінку стосовно релігійних меншин, толерантність поступово стає правовим поняттям [108].

Зазначимо, що на 28-й сесії ЮНЕСКО в листопаді 1995 р. була прийнята «Декларація принципів толерантності» – документ, що визначає

головні орієнтири для держав у справі формування толерантних відносин у суспільстві. У ній не тільки проголошуються принципи співіснування різноманітних культур у сучасному і майбутньому світі, але і вказано шляхи реалізації цих принципів. У Декларації наголошується, що конструктивна взаємодія соціальних груп, які мають різні ціннісні, релігійні і політичні орієнтири, може бути досягнута на основі вироблення норм толерантної поведінки і навичок міжкультурної взаємодії. Тому «виховання у душі толерантності слід розглядати як невідкладний імператив; у зв'язку з цим необхідно заохочувати методи систематичного і раціонального навчання толерантності, що розкривають культурні, соціальні, економічні, політичні і релігійні джерела нетерпимості, що лежать в основі насильства і відчуження» [31].

Відповідно до «Декларації принципів толерантності», «толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності» [31]. Поняття толерантності у визначенні ЮНЕСКО означає перш за все активне ставлення до універсальних прав і основних свобод людини. Таким чином, толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини; іншими словами, вияв терпимості, співзвучний повазі до прав людини.

Зміст толерантності як цінності громадянського суспільства визначають міжнародні стандарти прав людини. Концепція прав людини визнає переважаюче значення гідності кожної людської істоти як неповторної та унікальної індивідуальності. Загальні права і свободи людини виступають як моральний орієнтир толерантності, основою культури толерантності і визначають її межі, зокрема, щодо всіх форм інтолерантності.

Отже, найважливіше в толерантності полягає в утвердженні цінності людської гідності: людська гідність є фундаментальною цінністю прав людини. Наприклад, розділ перший Хартії Європейського Союзу про основні права і свободи називається «Гідність». А стаття перша цього документа, яка

також містить поняття гідність, говорить: «Гідність людини недоторканна. Її необхідно поважати і захищати» [111]. Гідність особистості має лежати в основі конструкції демократичного суспільства: люди можуть жити разом у полікультурному суспільстві за умови поваги до гідності один одного. Кожен індивід правової держави зобов'язаний «поважати людську гідність незважаючи на расу, колір шкіри, стать, мову, релігію, політичні та інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи іншої обставини» [70]. Навпаки одним з недоліків, скажімо, авторитарних режимів є те, що вони не поважають гідність своїх громадян і ставляться до пересічних громадян у кращому разі з байдужістю, а в гіршому – з презирством. Американський політолог і філософ Френсіс Фукуяма в одній з останніх робіт («Прагнення до гідності») глибинні причини «арабської весни» пояснює прагненням до гідності: «Основним питанням було питання почуття власної гідності, до якого всі ми прагнемо, або його відсутності. Але гідність не відчувається, якщо вона не визнана іншими людьми – це, по суті, соціальне і політичне явище».

Наш досвід роботи в громадських організаціях свідчить про те, що найбільш ефективним інструментом виховання толерантності є участь молоді в роботі інститутів громадянського суспільства. Зауважимо: в стінах американських університетів іноді функціонують сотні громадських організацій. Тому необхідно враховувати досвід зарубіжної вищої школи у вихованні толерантності у студентської молоді. З цією метою в університетах слід заохочувати політику громадянської, полікультурної освіти як компоненти вищої освіти. Спільна робота в громадських організаціях представників різних культур є формою міжкультурного діалогу, під час якого індивід приходять до розуміння «іншого», а від цього до визнання його прав і свобод.

У доповіді «Про виховання в XXI столітті» Міжнародна комісія при ЮНЕСКО встановила чотири головні принципи створення майбутнього: навчитися жити (learning to be); навчитися знати (learning to know); навчитися

робити (learning to do); навчитися жити разом (learning to live together). Усі члени комісії погодилися, що четвертий принцип – уміння жити з іншими у суспільстві – найголовніший, і що підрастаюче покоління необхідно виховувати в дусі взаєморозуміння і діалогу між народами, людьми різних національностей, релігій, культур [63].

Згідно статті 35 Конституції України «Кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я и моральності населення або захисту прав и свобод інших людей» [54]. (Слід зауважити, що автори Конституції України забули розшифрувати, що ж таке свобода світогляду).

Завдяки взаємній толерантності релігійна терпимість може дотримуватися саме в тому випадку, коли громадяни демократичної спільноти забезпечать один для одного релігійну свободу. Незважаючи на існуючі між індивідами релігійні або світоглядні розбіжності, толерантне ставлення спонукає виявляти повагу до людей іншої віри чи іншого образу думок і ставитися до них як до рівноправних співгромадян.

Викладач вищого навчального закладу в такому випадку не тільки вводить в оману аудиторію, але і виступає в ролі «цивілізованого» ксенофоба, який впроваджує у свідомість студентської молоді стереотипи інтолерантної поведінки. У той час як обов'язки викладацьких кадрів університетів полягають, зокрема, у здійсненні педагогічної діяльності «на основі чесного пошуку знань, належним чином забезпечуючи доказовість, неупередженість суджень і сумлінність при повідомленні результатів» [16, с. 81].

Концептуальні ідеї виховання віротерпимості як толерантного ставлення до представника іншої конфесії полягають у таких методологічних

підходах: виховання віротерпимості слід здійснювати в контексті пошани прав і свобод людини (свободи світогляду і віросповідання); релігійні ідентичності повинні рахуватися з пріоритетами, визначеними суспільною більшістю (для української держави такими пріоритетами є національне законодавство, цінності демократії та громадянського суспільства); у світських навчальних закладах релігійна освіта має бути позаконфесійною (відповідно до конституційних принципів світської держави). А викладач (особливо це стосується викладача релігієзнавчих дисциплін) не повинен в студентській аудиторії демонструвати і нав'язувати цінності своєї конфесії – він повинен демонструвати позаконфесійність. Не будуть виховувати і формувати віротерпимість, толерантні установки у студентської молоді викладачі вищих навчальних закладів, що в одночас є імамами мечеті, равінами або ж священиками якої-небудь єпархії. Тому що їх релігійна свідомість ґрунтується на принциповому несприйнятті плюралізму. Чи багато ми знаємо духовних лідерів, які критикують цінності своєї конфесії.

Отже, серед важливих факторів виховання толерантності можна виділити освіту і навчання толерантності, в основу чого покладено принцип системності. А система виховання толерантності може складатися з двох підсистем: теоретичної і практичної.

Теоретичний (освітній) блок системи виховання толерантності передбачає здобуття студентською молоддю різних знань про толерантність, толерантну поведінку, про культуру і релігії народів світу під час викладання навчальних дисциплін гуманітарного циклу, а також впровадження спецкурсів, в яких основними концептами мають бути солідарність, культура миру, співпраця, моральні правила взаємин і взаємодії з іншими людьми.

Практична частина може бути представлена такими формами: а) організацією круглих столів, диспутів, зустрічей з релігійними діячами різних конфесій, ЗМІ, правозахисними організаціями тощо; б) проведенням психолого-педагогічних тренінгів, що виробляють навички толерантної поведінки з іншою ідентичністю, розвивають здатність до прогнозування

конфліктних міжособистісних ситуацій і їхнього запобігання; в) організацією щорічних університетських фестивалів національних культур студентських земляцтв, їхньою участю у міському дні національних культур з метою пробудження інтересу до культури різних національних, конфесійних і соціальних груп; г) проведенням студентських науково-практичних конференцій; д) діяльністю інститутів громадянського суспільства (студентське самоврядування, клубів «Толерантність», «Права людини» тощо).

Ефективне виховання толерантності передбачає реалізацію таких організаційно-управлінських механізмів:

- коректування методологічних компонентів підвищення і перекваліфікації викладацьких кадрів;
- розробка закладами вищої освіти і впровадження на всіх рівнях навчання освітньо-виховних програм, спрямованих на формування навичок культури миру, повагу до прав людини і основних свобод, закріплюють цінності відповідальності, солідарності, терпимості;
- інформування студентської молоді про мультикультуралізм, заснований на взаємній повазі до культурного і релігійного різноманіття;
- розробка державної молодіжної програми, до основних завдань якої можуть бути віднесені: дослідження соціальної ситуації з визначенням рівня ксенофобії і толерантності у молодіжному середовищі, розробка інформаційної бази та ефективних соціокультурних технологій у поширенні толерантної поведінки і протидії різним видам екстремізму, етнофобії і ксенофобії, підвищення ефективності міжетнічного і міжконфесійного діалогу у студентському середовищі;
- об'єднання зусиль державних органів з органами освіти, засобами масової інформації, молодіжними організаціями, діаспорою, конфесійними установами, регіональними інститутами громадянського суспільства.

Таким чином, визначення умов і особливостей виховання толерантності як фундаментальної цінності громадянського суспільства сприяє формуванню індивіда, що приймає і визнає інші соціокультурні норми в рамках дотримання прав і свобод людини, утвердження цінності людської гідності, заснованої на діалозі, у тому числі міжкультурному.

Толерантні відносини є основою громадянської злагоди в суспільстві, що означає консенсус з найважливіших проблем суспільного життя, погодженість між різними соціальними групами. Одним з факторів встановлення таких відносин у суспільстві є формування у індивідів громадянськості й патріотизму, до розгляду яких ми і переходимо.

2.3. Виховання громадянськості та патріотизму студентів закладу вищої освіти у процесі професійної підготовки

Поряд з правами людини і толерантністю до базових цінностей було віднесено громадянськість та патріотизм, тому у цій частині дослідження нами буде розглянуто зміст і методи виховання у студентської молоді громадянськості та патріотизму як цінностей громадянського суспільства.

Історично громадянськість пов'язана з ранніми формами демократії, із зародженням відносин полісного типу. У полісі громадянськість розглядається як одна з найважливіших чеснот вільного і вихованого елліна, що відрізняє його від варвара або раба. Громадянськість в античному полісі є характеристикою повноправних патріотично налаштованих громадян-політесів.

Посилаючись на «Закони» Платона, видатний німецький педагог ХХ століття Георг Кершенштейнер стверджував, що «... громадянське виховання є одним з найважливіших засад устрою держави» [48, с. 2].

Найбільш близьким до сенсу поняття «громадянськість» є поняття «громадянин». Перші спроби теоретично осмислити поняття «громадянин», «громадянство» були зроблені ще грецькими філософами, які визначили

громадянство «...як соціально-правову форму об'єднання людей, що мають майнові права, управлінську владу і, відповідно, відрізнялися певною соціальною якістю» [71, с. 24]. Інститут громадянства виникає в епоху становлення перших буржуазних держав, який надає суспільству характеру «громадянського» та нівелює нерівність станів і юридично закріплює рівність всіх членів суспільства. У Тлумачному словнику В. Даля поняття «громадянин» трактується як «... міський мешканець, громадянин, посадник. Член громади або народу, що перебуває під одним спільним управлінням; кожна особа або людина, що становить народ, землю, державу. Громадянином відомого міста називають приписаного до цього міста купця, міщанина або цехового ...» [27].

Поняття «громадянство» є правовим і означає юридичну приналежність індивіда (громадянина) до тієї або іншої держави. Громадянство є підставою правового статусу громадянина, тобто юридичною підставою для користування правами і виконання обов'язків. Стаття 15 Загальної декларації прав людини зазначила, що «кожна людина має право на громадянство» і що «ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства або права змінити своє громадянство».

Як суб'єктивне право особи на громадянство це право закріплене у ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: «Кожна дитина має право на набуття громадянства». Ст. 2 Європейської конвенції про громадянство свідчить: «Громадянство означає правовий зв'язок між окремою особою і державою без вказівки на її етнічне походження». Рішення Міжнародного Суду ООН вкладає у поняття громадянство не лише взаємні права і обов'язки, але й реальний зв'язок інтересів, відчуттів і існування індивіда з державою. Більшість сучасних монархій використовують поняття «громадянство». «Зрозуміло, – справедливо вважає С. Авак'ян, – йдеться не лише про формально-правовому відмінність. Поняття «громадянство» і «підданство» можуть теоретично втілювати два різних стани людини. Громадяни – це наче вільні люди у вільній державі – республіці, що самі

вирішують свої справи і керують собою. Підданий – істота, що наче не належить собі, а підпорядкована волі іншої людини – монарха...» [1, с. 5].

У правовому сенсі індивід стає громадянином через сам факт свого народження, в той же час громадянство передбачає моральні якості індивіда, пов'язані з усвідомленням ним обов'язку як перед суспільством, так і перед державою. Таким чином, у понятті «громадянин» відбиваються конкретні зв'язки індивіда і держави. Тому виховати громадянина означає також введення його в систему цінностей громадянського суспільства.

З одного боку, громадянськість характеризує розвинені якості агентів громадянського суспільства, їхню розвинену здатність до самоорганізації. З іншого – громадянськість характеризує кожного члена громадянського суспільства ще і як громадянина (у соціальному сенсі) – людини, що чітко усвідомлює свій обов'язок і відповідальність перед державою, громадянином якої (у юридичному сенсі) він є.

В. Гаврилюк і В. Маленкова запропонували суб'єктну модель громадянськості і визначили її діяльнісну складову. У суб'єктну модель громадянськості соціологи включили: 1) значущість соціальних проблем, що характеризують міру включеності у процеси функціонування суспільства; 2) уявлення про громадянина і оцінка якостей громадянина; 3) життєві проекти особи і цільові установки виконання громадянських ролей; 4) орієнтація особи на громадянські цінності; 5) ціннісне ставлення до держави і оцінка щодо діяльності державних інститутів; 6) конструювання власної моделі громадянської поведінки; 7) конструювання моделі громадянської ідентичності [17, с. 49]. Серед поведінкових проявів громадянськості авторами було виділено: «інтенсивність і частоту участі в діяльності громадських організацій; ступінь участі в заходах громадсько-патріотичної спрямованості; ступінь участі у виборчому процесі» [17, с. 49].

Ще одним виміром громадянськості є ідентифікаційний вимір. Цей аспект полягає у формуванні індивідом відчуття тотожності з одними людьми і відмінністю від інших на основі спільності цінностей, що

розділяються, рівня знань або характеристик діяльності. «Громадянська ідентичність – самоототожнення з комплексом уявлень, що асоціюються з національно-державною спільнотою, із зобов'язаннями і правами щодо інших членів цієї спільноти та держави. Це поняття вживається для позначення різних груп національно-державної спільності (чинник спільної території), держави (чинник спільних інститутів, включаючи інститут громадянства, і символів, що фіксують таку приналежність, державну мову) і нації (спільне походження, історичний досвід і доля) ...» [89].

Ідентичність пов'язана, по-перше, з ототожненням індивідом себе з певною групою (реальною або символічною) з точки зору тотожності або відмінності. Ідентичність відіграє важливу роль у здійсненні особою соціальної взаємодії. В першу чергу на здійснення дії впливає співвідношення особи з певним зразком (референтною групою), що встановлює ці зразки. Дотримання зразків означає прийняття індивідом специфічних обмежень і зобов'язань. У більшості випадків людина автоматично дотримується прийнятих зразків і зобов'язань. Громадянська ідентичність, за Г. Ділігенським, передбачає заповнення «когнітивного вакууму» [32].

Виховання громадянськості молоді у всіх соціальних інститутах системи виховання має здійснюватися у дусі пошани до культури, прав і свобод всіх народів, що населяють Україну, а також залучення до загальнолюдських цінностей, використання їх для збагачення національної культури і культури окремої особи в її становленні як громадянина демократичного суспільства. Громадянська поведінка і дії кожної молодої людини мають бути спрямовані на подолання сепаратизму і націоналізму, що ослабляють внутрішню державну єдність.

Виховання громадянськості у цьому випадку має бути спрямоване на те, щоб кожний громадянин гідно представляв свою країну і відстоював її інтереси. Громадянський обов'язок полягатиме в тому, щоб сприяти зміцненню суверенітету країни так її авторитету серед інших країн світової

спільноти. Служіння суспільству – найважливіша характеристика громадянськості. Необхідно підкреслити, що громадянськість сприяє збільшенню компетентності в питаннях державного устрою, розвиває свободу вираження, що дуже важливо для громадянського суспільства. «Сучасна держава досягне своєї мети швидше за все тим, що вона дасть окремому індивідові виховання, завдяки якому він буде розуміти у загальних рисах самі завдання держави» [48, с. 18]. На думку Р. Даля, «безмовні громадяни – це ідеальні піддані для авторитарного правителя й нещастя для демократії» [28, с. 87]. Формування громадянськості і її вияви сприяють блокуванню неконструктивних сил і руйнівних тенденцій («квазігромадянськості», «антигромадянськості»).

Виховання громадянськості у всіх її аспектах потребує вирішення таких завдань як співвідношення функцій громадянського суспільства і держави, прав і обов'язків всіх соціальних суб'єктів, свободи і необхідності людини у цьому суспільстві. Громадянськість виявляється у громадянських вчинках, акціях, участі у політиці, взаємодії та впливу на політичні інститути та владу напряду чи через громадянські інститути. Щоб об'єднуватися в асоціації, що ефективно діють у суспільних інтересах, люди повинні мати знання про устрій суспільства, про принципи і цінності, на яких воно засновано, про права і обов'язки громадян. Особливу роль тут відіграє молодь, що поділяє цінності демократії і громадянського суспільства, що демонструє зразки громадянської соціальної поведінки, які стають прикладом для соціально-пасивної молоді.

Існує точка зору, згідно з якою, виховання громадянськості має стимулювати розвиток планетарної свідомості. Планетарне виховання інакше можна визначити як виховання глобальної громадянськості. Формування планетарної свідомості або виховання глобальної громадянськості означає виховування відповідальності за процеси, що відбуваються у глобальному масштабі.

Розширене розуміння громадянської культури охоплює не лише всю

систему відносин у громадянському суспільстві між соціальними суб'єктами щодо їхнього ставлення до держави і різних конкретних носіїв влади, але і систему цінностей і відповідних уявлень, на що звертає увагу Е. Соловйов: «Таким чином, є всі підстави охарактеризувати громадянську культуру як явище, де органічно поєднуються політичні і правові, етичні й естетичні, а також інші цінності, що створюють єдину базу для усвідомлення людиною громадянських прав і обов'язків індивіда і суспільства, особи і держави. Ця парадигма розглядає етичне ставлення до владарювання одних людей над іншими, правосвідомість, естетичне сприйняття влади, соціокультурні орієнтири економічного характеру як рівноправні частини єдиного культурного образу громадянина ...» [90].

Виховання громадянськості має бути співвіднесене з особистістю, з конкретною людиною, оскільки вона освоює цю цінність у процесі соціалізації, є її носієм і реалізує її у своїй діяльності.

Основна мета виховання громадянськості полягає в тому, щоб наділити студентів знаннями, розумінням і навичками громадянина, а саме: розвивати готовність діяти у суспільстві з метою просування принципів прав людини, людської гідності, демократії і верховенства права; розуміти відмінності між релігійними і етнічними групами; заохочувати діалог і сприяти ненасильницькому врегулюванню проблем і спорів; сприяти формуванню громадянських цінностей, відповідальності у суспільстві; здійснювати і захищати свої права і свободи тощо.

Важливо, що не випадково у науковій літературі поняття «громадянськість» іноді зводиться до змісту поняття «патріотизм», оскільки він є одним з виявів громадянськості. Не можна бути справжнім громадянином своєї країни, не будучи її патріотом. В той же час патріотизм – не лише любов до рідної землі, а використання своїх прав і свідоме виконання своїх громадянських обов'язків, розуміння політичної і правової культури.

Спостерігаючи певні збіги громадянськості і патріотизму, слід підкреслити їхню відмінність. Об'єктом громадянськості є держава, а об'єктом патріотизму – Вітчизна-Батьківщина.

При співвідношенні понять «громадянськість» і «патріотизм» у зміст останнього входить позитивне ставлення людини до своєї держави (любов до Батьківщини) і відповідна психологічна установка (готовність до захисту Батьківщини). Тоді як громадянськість включає не лише елементи патріотизму, але і виконання людиною ряду інших громадянських обов'язків щодо своєї держави. Участь у протестних акціях проти публічної влади чи адміністрації університету з метою захисту законних прав є проявом громадянської позиції, тобто громадянськості. Разом з тим можна бути громадянином держави і не бути патріотом, і навпаки.

Одночасно деякі педагоги-теоретики виходять з припущення, що «громадянське і патріотичне виховання істотно відрізняються одне від одного. У громадянському вихованні соціальне орієнтовано більшою мірою на правову, меншою – на гуманітарну сферу, що розглядається крізь призму антропологічного підходу. При цьому соціальний компонент змісту і спрямованості громадянського виховання, безумовно, домінує» [66, с. 27].

Тому об'єднання в єдине ціле соціально-правового компоненту громадянського виховання з духовно-етичним компонентом патріотичного виховання має стати пріоритетним напрямом у вихованні в цілому. Сам процес виховання є взаємодоповнювальним: патріотизм – необхідний компонент формування громадянськості, і навпаки.

Найважливішим аспектом, що становить якісний компонент патріотизму, є духовність. Духовність – якість людини, що характеризує мотивацію і сенс поведінки особи, позиція ціннісної свідомості, притаманна всім її формам – етичній, естетичній, художній, релігійній і політичній.

Виховання патріотичного почуття є частиною духовного виховання взагалі, і воно «здійснюється не через зосередження на ньому, а через

прояснення і поглиблення його у зв'язку зі всім духовним життям» [38, с. 15].

Основна ідея системи патріотичного виховання України полягає у мотивації громадянської активності молодого покоління, тому «патріотичне виховання є складовою загального виховного процесу, являє собою систематичну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади і громадських організацій з формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Патріотичне виховання включає у себе соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти, має високий рівень комплексності, тобто охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує усі сторони життя: соціально-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, історію, державу, право» [56].

Таким чином, із загальної мети патріотичного виховання, що полягає у формуванні в молоді, починаючи з раннього віку, високих соціально значущих якостей, готовності реалізувати їх в інтересах суспільства і держави, випливають такі завдання, реалізація яких сприятиме зростанню дієздатності підростаючого покоління, значного підвищення рівня його соціальної активності, громадянськості і патріотизму: філософсько-світоглядна підготовка молоді, допомога їй у визначенні сенсу життя в умовах здійснюваних перетворень; формування самосвідомості, ціннісного ставлення до особистості, суспільству, державі, до ідей і цінностей їх відродження і розвитку; залучення молоді до системи соціокультурних цінностей, відображають багатство і своєрідність історії та культури своєї Батьківщини, народу, формування потреб у високих духовних та культурних цінностях й в їх подальшому розвитку; створення конкретних умов для реалізації нахилів та здібностей різних груп молоді з урахуванням їх інтересів, потреб в різноманітних сферах людської діяльності та спілкуванні; виховання поваги до закону, нормам колективного життя, розвиток

соціальної та громадянської відповідальності як найважливішої характеристики молоді, що виявляється в турботі про благополуччя своєї країни, її зміцненні та захищеності; виховання позитивного ставлення до праці як вищої цінності в житті, розвиток потреби у праці на благо суспільства, держави, формування соціально значущої діяльнійної цілеспрямованості; формування і розвиток потреби до духовного життя, морально здорового способу життя, здатності жити щасливим життям з сім'єю, близькими людьми, підтримувати сприятливий клімат в мікрогруп тощо.

Висновки до розділу 2

За результатами аналізу наукової літератури встановлено, що поняття виховання включає три основні аспекти: передача соціально-історичного досвіду наступним поколінням; процеси соціалізації індивіда в основних сферах громадського життя і розуміння виховання як процесу цілеспрямованого, систематичного формування особистості відповідно до діючих у суспільстві нормативних моделей. Що стосується мети виховання, то в літературі вона трактується залежно від поставлених практичних завдань і теоретичних концепцій авторів: пристосування людини до умов життя, виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості; залучення людини до культури, гуманного ставлення до людства в цілому; виховання компетентної і толерантної індивідуальності; автономної і вільної особистості, здатної захищати свої права і свободи; формування виховного ідеалу під високим гаслом: служіння Богові й Батьківщині.

Запропоновано дефініцію виховання як цілеспрямованої діяльності з формування або зміни світоглядної, почуттєвої і культурно-поведінкової ціннісної системи індивіда. Отже, в теорії виховання поняття «цінність» має посісти центральне місце.

Виховання як цілеспрямоване формування цінностей включає декілька етапів: виявлення сутності і змісту цінностей (навчання цінностям); їх емоційні переживання (цінності стають унормованими утвореннями, певними внутрішніми приписами); закріплення цінностей у поведінковій практиці, коли цінності задають необхідну чи бажану поведінку.

При загальній соціальній неоднорідності для сучасного студентства характерні спільні риси. Студентський вік стає періодом зростання свідомих мотивів поведінки, зміни ціннісних орієнтацій, підвищення інтересу до моральних проблем (обов'язків, відповідальності, любові, вірності), засвоєння ролей громадянина держави: професійно-трудова, громадянських

тощо. При цьому студентство виступає як носій інтелектуального потенціалу і служить резервом для соціокультурного розвитку суспільства.

Важливим аспектом правової культури та освіти в галузі прав людини є сприяння формуванню у студентської молоді толерантності.

Толерантність є складним, багатовимірним поняттям, що зачіпає всі аспекти життя студента. Навчаючись у ЗВО, молоде покоління потрапляє в колектив особистостей, які відрізняються один від одного, мають свої цінності та погляд на життя. Звідси випливає необхідність в повазі, прийнятті іншої думки, способу життя.

Результати спостережень і досліджень показують, що включення питань культурної різноманітності до навчальних програм і позанавчальної роботи вищих навчальних закладів має позитивний вплив на етнічні, конфесійні питання, на створення конструктивної академічної атмосфери і більш інтенсивного залучення студентів до справ інституту, до діяльності в інститутських студентських організаціях.

Виховання громадянськості тісно пов'язане з вихованням патріотизму.

Концептуальні засади патріотичного виховання покликані зіграти роль методологічного регулятива для органів, установ та організацій з розробки та впровадження в освітньому просторі системи становлення людини культури, громадянина і патріота – представника покоління XXI століття.

Громадянськість – це світогляд і основа консолідації суспільства, духовна цінність, що дозволяє сформулювати конструктивну ідеологію, сформулювати громадянські позиції служіння Вітчизні. Патріотичне виховання на принципах громадянськості є важливою складовою національної безпеки України.

Таким чином, розширення та поглиблення діяльності щодо формування толерантної свідомості та поведінки, є першочерговим завданням освітніх установ. Для того, щоб розвиток толерантності студентів був більш ефективним, необхідно створювати такі психолого-педагогічної умови, які будуть придушувати негативні характеристики і посилювати позитивні.

Величезне значення має розробка моделі управління процесом формування толерантності, яка забезпечує безперервність, наступність та кооперативність освітнього процесу. Виховання громадянськості та патріотизму як цінностей громадянського суспільства включає інтелектуальний, емоційно-почуттєвий і діяльнісно-поведінковий компонент.

З'ясовано, що в умовах закладу вищої освіти патріотичному і громадянському вихованню можуть сприяти: зміст освітніх курсів, форми позанавчальної діяльності (наукові товариства, наукові студентські гуртки, клуби, конференції, олімпіади, патріотичні та громадянські акції, виховні заходи патріотичного і громадянського спрямування, зустрічі з ветеранами, правозахисниками, волонтерські загони, проектна діяльність тощо).

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано основні концепти роботи: громадянське суспільство, цінності громадянського суспільства, інститути громадянського суспільства. Відповідно, сучасне громадянське виховання тісно пов'язане з розумінням політичних основ функціонування суспільства. Процес формування громадянина зумовлений низкою важливих детермінант: громадянське суспільство підтримується та вдосконалюється відповідним вихованням і освітою підростаючих поколінь; громадянськість необхідно формувати з дитячих років; громадянське виховання має наступну структуру: громадянські цінності, громадянські знання, громадянські навички, які дозволяють сформувати громадянську позицію.

2. Розкрито вплив інститутів громадянського суспільства на формування у студентів закладів вищої освіти цінностей громадянського суспільства. Ефективність процесу формування у студентів закладів вищої освіти цінностей громадянського суспільства в межах інститутів громадянського суспільства може бути досягнуто при дотриманні таких умов: - включення питань цивільно-патріотичного виховання в число пріоритетних завдань навчання і виховання у ЗВО; - створення мотиваційно-ціннісного ставлення студентів до процесу формування громадянськості як інтегративної якості особистості, орієнтованого на реальні умови сучасного життя; - збагачення змісту освіти за рахунок внесення в освітній процес духовних і культуротворчих функцій та використання потенціалу соціально-гуманітарних і психолого-педагогічних дисциплін; - посилення ролі особистості викладача вищої школи, особистісне осмислення ним педагогічних ідей, цінностей і принципів; - гуманізація та гуманітаризація освіти, які виходять з того, що студент ЗВО являє собою свідому, самостійну особистість, з почуттям власної гідності та власної відповідальності; -

формування культури міжнаціонального спілкування, вміння вирішувати міжетнічні конфлікти мирними, а не силовими методами.

3. Визначено специфіку ціннісної свідомості сучасного студентства у процесі професійної підготовки. Обґрунтовано, що виховання цінностей громадянського суспільства у студентської молоді, засноване на усвідомленні нею своїх прав і обов'язків, є процесом, що передбачає безпосереднє включення інститутів громадянського суспільства, а саме: закладів освіти, професійних, неурядових об'єднань, засобів масової інформації, національно-культурних і релігійних організацій.

4. Виявлено, що студентське самоврядування є інституційною формою виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства у процесі їх професійної підготовки.

Студентське самоврядування у закладах вищої освіти дає можливість проявляти ініціативу, автономну поведінку, сприяє розвитку у студентів творчого, незалежного мислення, підвищує рівень їх загальної соціальної самостійності й активності.

Аргументовано, що у практичній роботі зі студентами з виховання цінностей громадянського суспільства ефективними є такі форми роботи: дебати, дискусії, лекції, диспути, тренінги, круглі столи, наукові семінари, зустрічі з представниками різних конфесій, ЗМІ, міграційної служби, правоохоронних органів, правозахисниками, з ветеранами Великої Вітчизняної війни та інші, що сприяють розвитку мотивації студентської молоді щодо діяльності в інститутах громадянського суспільства.

Доведено, що аудиторна робота у закладі вищої освіти та діяльність в інститутах громадянського суспільства сприяють вихованню, формуванню і утвердженню у студентської молоді таких цінностей як права людини, толерантність, патріотизм, зміцнення громадянської ідентичності, уміння інституалізовано представляти і захищати свої інтереси, права і свободи.

Проведене дослідження не претендує на повноту викладу піднятої проблеми. Зазначено, що запропоновані нами концептуальні положення

виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства не є єдиною і остаточною формулою.

У перспективі нам бачиться доцільним подальше проведення емпіричних досліджень, відстеження динаміки зміни ціннісної свідомості студентської молоді з метою конкретизації теоретичної моделі та вдосконалення форм і методів виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авакьян С. А. Гражданство. М. : Рос. Юрид. изд. дом, 1994. 128 с.
2. Апресян Р. Г. Толерантность и ценности гражданского общества.
URL : http://www.sakharov-center.ru/publications/Cennosti_i_lichnost/09.htm
3. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок, воссоздание и направления для дальнейших исследований. *Полис*. 1995. № 3. С. 48–57.
4. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. М. : «Мысль», 1984. Т. 4. 830 с.
5. Арцыбашев И. Г. О некоторых аспектах проблемы определения толерантности. *Известия Уральского государственного университета*. 2007. № 54. С. 165–178.
6. Ахиезер А. С. Философские основы социокультурной теории и методологии. *Вопросы философии*. 2000. № 9. С. 29–45.
7. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. 147 с.
8. «Белая книга» по межкультурному диалогу: «Жить вместе в равном достоинстве». URL : <http://www.coe.ru/publication/.../index.php>
9. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. К. : Либідь, 2008. 848 с.
10. Битинас Б. Процесс воспитания: приобщение к ценностям. М., 1995. 72 с.
11. Борытко Н. М. В пространстве воспитательной деятельности: Монография. Волгоград : Перемена, 2001. 181 с.
12. Братченко Л. С. Психологические основания исследования толерантности в образовании URL : <http://hpsy.ru/public/x831.htm>
13. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

14. Вебер М. Протестанская этика и дух капитализма. *Избранные произведения*. М. : Прогресс. 1990. С. 61–272.
15. Волков Ю. Г. Социология. М.: Гардарики, 1999. 432 с.
16. Воспитание и образование в международном праве и национальном законодательстве : сборник документов / сост. : С. Ф. Рашидов, Г. П. Шевченко, С. С. Рашидова ; авт. вступ. статьи С. Ф. Рашидов. Луганск: Изд-во «Ноулидж», 2011. 368 с.
17. Гаврилюк В. В. Гражданственность, патриотизм и воспитание молодежи. *Социологические исследования*. 2007. № 4. С. 44–50.
18. Галкин А. А. Индивид и гражданское общество. *Власть*. 1999. № 8. С. 33–39.
19. Гегель Г. В. Ф. Философия права. М. : Мысль, 1990. 554 с.
20. Гершунский Б. С. Образовательно-педагогическая прогностика. Теория, методология, практика : Учебное пособие. М. : Флита ; Наука, 2003. 768 с.
21. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире. М. : Юристъ, 2003. 304 с.
22. Голованова Н. Ф. Подходы к воспитанию в современной отечественной педагогике. *Педагогика*. 2007. № 10. С. 38–47 .
23. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность : Коллективная монография / научный редактор Кононов И. Ф. Луганск: Альма матер, 2002. 284 с.
24. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення. К. : Інститут філософії. 1997. 73 с.
25. Даглас К. Что дальше?
URL : http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4/contents/begin.php3?l=r
26. Далай-Лама XIV. Этика для нового тысячелетия URL : Режим доступа: <http://www.sunhome.ru>
27. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка
URL : <http://www.vidahl.agava.ru/>

28. Даль Р. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского ; под ред. О. А. Алякринского. М. : Аспект Пресс, 2000. 208 с.
29. Дарендорф Р. После 1989: мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. М., 1998. 271 с.
30. Декларация и программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей
URL : <http://www.allbusiness.ru/>
31. Декларация принципов толерантности
URL : <http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm>
32. Дилигенский Г. Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе? Pro et Contra. 1997. Т. 2, № 4. С. 3–15.
33. Добрынина В. Ценностные ориентации учащейся и студенческой молодежи: особенности и тенденции. *Alma mater (Вестн. высш. шк.): Дайджест рос. и заруб. прессы*. 2003. № 2. С. 13–16.
34. Древнекитайская философия : в 2-х т. М. : «ПринТ», 1994. Т. 2. 383 с.
35. Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека / пер. с англ., послеслов. и примеч. Л. Е. Павловой. М. : Республика, 2003. 494 с.
36. Закон України «Про освіту» URL : <http://www.mon.gov.ua/>
37. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року
URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
38. Зеньковский В. В. О национальном воспитании. *Бюллетень Религиозно-Педагогического Кабинета*. Париж, 1931. № 10. С. 15–18.
39. Зеньковский В. В. Русская педагогика в XX веке. *Педагогика*. 1997. № 2. С. 73–90.
40. Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика. М., Праксис. 2007. 288 с.
41. Каган М. С. Гражданское общество как культурная система социальной системы URL : <http://www.countries.ru/>

42. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие
URL : <http://www.gumer.info/>
43. Кант И. Метафизика нравов
URL : http://www.krotov.info/lib_sec/11_k/kan/t_4b_305.htm.
44. Кант И. О педагогике
URL : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kant/pedag.php
45. Кант И. Трактаты и письма. М. «Наука», 1984. 710 с.
46. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. М. : Алгоритм, 2000. 736 с.
47. Кархут В. Льотні стежі. *Пластовий шлях*. 1930. Ч. 1. С. 13–17.
48. Кершенштейнер Г. Гражданское воспитание школьников: избранные сочинения. М.: Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1915. 322 с.
49. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. О. Глущенко. К. : К.І.С, 2000. 192 с.
50. Ключевые компетенции для обучения в течение всей жизни. Рекомендации Парламента Совета Европы от 18 декабря 2006 г.
URL : http://adukatar.net/wiki/index.php?structure_id=221
51. Кодекс рекомендуемой практики гражданского участия в процессе принятия решений
URL : http://www.coe.int/t/ngo/Source/Code_Russian_final.pdf
52. Компанієць Ю. А. Духовна та фізична культура людини: монографія. Луганск: РВВ ЛДУВС, 2007. 256 с.
53. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). URL : http://www.alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2011/2_2011_soc.pdf
54. Конституція України URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
55. Концепція національного виховання студентської молоді, затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 25 червня 2009 року URL : <http://www.rnon.gov.ua/main.php?query>.
56. Концепція національно-патріотичного виховання молоді

URL : <http://www.kinu.gov.ua/>

57. Корнієвський О. Я. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. К., 1997. С. 7.

58. Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. URL : <http://www.sociograd.sitext.ru/>

59. Краевский В. В. Предисловие. *Педагогическая наука и ее методология в контексте современности*: Сб. науч. ст. (материалы конференций) / Рос. акад. образования. Ин-т теории образования и педагогики. М., 2001. 444 с.

60. Краевский В. В. Сколько у нас педагогик?
URL : <http://www.eidos.ru/journal/2003/0711-05.html>

61. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянське суспільство та української революції 2004 року. Політичний менеджмент. 2005. № 6 (15). С. 3–6.

62. Кулиев Э. Слово о Коране URL : <http://www.al-hakk.com/?p=5409>

63. Культура мира URL : <http://www.iv-obdu.ru/content/view/249/66/>

64. Кун Т. Структура научных революций. М., Издательство «Прогресс», 1975. 288 с.

65. Лисовский В. Т. Личность студента. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 184 с.

66. Лутовинов В. И. Гражданско-патриотическое воспитание сегодня. *Педагогика*. 2006. № 5. С. 23–32.

67. Маклаков А. Гражданское участие в развитии местной общины
URL : http://www.dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=1195

68. Маритен Ж. Человек и государство / Пер. з англ. М.: Идея-пресс., 2000. 196 с.

69. Маслоу А. Экзистенциальная психология – что в ней есть для нас? URL : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/masl/ekz_psih.php

70. Международный пакт о гражданских и политических правах
URL : <http://www.un.org/ru/>

71. Мещеряков А. В. Институт гражданства: Возникновение, содержание, типы. *Право и политика*. 2003. № 4. С. 24–29.
72. Мотрошилова Н. В. О современном понятии гражданского общества. *Вопросы философии*. 2009. № 6. С. 12–32.
73. Новикова О. В. Формирование нравственных ценностей в процессе профессионализации студентов в вузе. *Диалектика индивидуального и коллективного в реализации современных образовательных стратегий*: аннот. прогр. круглого стола, 20 нояб. 2008 г. / Глав. упр. образования и науки Харьк. обл. гос. админ., Нар. укр. акад. / О. В. Новикова. Харьков, 2008. С. 20–21.
74. Огнев`юк В. Навчання і виховання як соціоцентричні цінності. *Вища освіта України*. 2003. № 4. С. 15–20.
75. Ортега-и- Гассет Х. Старая и новая политика. *Полис*. 1992. № 3. С. 136–137.
76. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции современной Италии. М., 1996. 287 с.
77. Педагогика и психология высшей школы
URL : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/bulan/index.php
78. Петров А. В. Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2006. № 3. С. 123–127.
79. Платон. Сочинения : в 3-х т. М. : «Мысль», 1971. Т. 3. Ч. 1. 687 с.
80. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. М., 1993. 431 с.
81. Померанц Г. С. Выход из транса. М. : Юрист, 1955. 575 с.
82. Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа. М. : Мысль, 1984. 324 с.
83. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку

духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Постанова Верховної Ради України від 15 вересня 1999 р. № 1697.

84. Про схвалення концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/>

85. Рекомендация о воспитании в духе международного взаимопонимания, сотрудничества и мира и воспитании в духе уважения прав человека и основных свобод
URL : <http://www.un.by/ru/documents/humrights/bsm>

86. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии
URL : <http://www.nsu.ru/filf/rozov/publ/val/>

87. Рюмшина Л. И. Библиотека психологии и педагогики толерантности. Вопросы психологии. 2002. № 2. С. 130–131.

88. Селевко Г. К. Социально-воспитательные технологии. М. : Народное образование, 2002. 176 с.

89. Семенюк Л. М. Психология гражданской активности: особенности, условия развития: дис. ... доктора психол. Наук : 19.00.01. Москва, 2007. 293 с.

90. Соловьев А. Культура гражданственности. К новой парадигме. *Свободная мысль*. М., 1992. № 7.

91. Соловьев Э. Ю. Личность и право. *Вопросы философии*. 1989. № 8. С. 67–90.

92. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков : Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2006. 576 с.

93. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. ; под общ. ред. А. Ю. Соколова. М. : Политиздат, 1992. 544 с.

94. Социологический энциклопедический словарь. М. : Норма, 2000. 912 с.

95. Социологический энциклопедический словарь / под общ. ред. академика РАН Г. В. Осипова. М. : Издательская группа ИНФРА., М-НОРМА, 1998. 650 с.
96. Статут Пласту – Національної Скаутської Організації України. Львів, 1999. 41 с.
97. Степаненко В. Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 3. С. 5–20.
98. Стратегии воспитания в современном университете / под ред. Е. В. Бондаревской. Ростов н/Д : ИПО ПИ ЮФУ, 2007. 348 с.
99. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций : Ммонография / под общ. ред. В. И. Астаховой. Харьков : Изд-во НУА, 2010. 408 с.
100. Токвиль А. де. Демократия в Америке / пер. с франц. ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. М. : Изд. Группа «Прогрес», «Литера», 1994. 554 с.
101. Толерантность. URL : <http://matematik-dictionary.info>
102. Толстой Л. Н. Воспитание и образование URL : <http://readr.ru/>
103. Устав ООН URL : <http://www.un.org/ru/>
104. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания (опыт педагогической антропологии): собр. соч. в 11 т. М., 1950. Т. 2. 528 с.
105. Философский энциклопедический словарь. М. : «Советская энциклопедия», 1989. 815 с.
106. Фомин А. И. Языковой вопрос в Украине: идеология, право, політика : Монография. Луганск : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 208 с.
107. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и інтерв'ю. М., 1995. 245 с.
108. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий URL : <http://www.isras.ru/files/File/Socis/1-6-2006/habermas.pdf>

109. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. *Теоретическая социология. Антология.* Т. 2. М., 2002. С. 353–372.

110. Хартия Совета Европы о воспитании демократической гражданственности и образовании в области прав человека
URL : <http://www.ug.ru/announcement/9>

111. Хартия Европейского Союза об основных правах
URL : <http://www.eulaw.edu.ru/documents/articles/eu4.htm>

112. Хижняк О. Г. Соціологічні підходи до вивчення соціальних проблем (на прикладі концептуалізації толерантності). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу суспільства.* Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. № 16. С. 66–71.

113. Шміттер Ф. Роздуми про громадянське суспільство та консолідації демократії. *Поліс.* 1994. № 5. С. 16–27.

114. Яруллина Л. Р. Ценностные ориентации студентов негосударственных высших учебных заведений
URL : <http://www.tisbi.ru/aboutus/news/2003/PsihJar.htm>

115. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. М. : Политиздат, 1991. 527 с.